॥ श्रीः ॥ 13५११.

श्रीईश्वरकृष्णविरचित साङ्ख्यकारिका
षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचित

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीसहिता।

सा चेयं
कलिकातास्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकैर्महा-
महोपाध्यायपण्डितलक्ष्मणशास्त्रिमहाशयानां सम्मत्या
द्राविडोपाह्व—राजेश्वरशास्त्रिणा
संशोधिता।

विषमस्थलेषु उपयुक्ताभिष्टिप्पणीभिर्विभूष्य पृथक्
मुद्रिताभिः कारिकाभिः, अकारादिक्रमोपन्य-
स्तया कारिकानुक्रमण्या विषयसूची-
शुद्धिपत्राभ्यां च सह

चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला—काशीसंस्कृतग्रन्थ-
मालादिप्रकाशक श्रीयुतहरिदासगुप्तात्मज
श्रीयुतजयकृष्णदासगुप्तमहाशयेन
स्वकीय 'विद्याविलास'नाम्नि मुद्रायन्त्रे
मुद्रयित्वा प्रकाशिता।

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
BENARES.

1917.

(All Rights Reserved.)

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचितायाः

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्या

भूमिका ।

—:o:—

विदाङ्कुर्वन्त्वेतद्विद्वांसो यत् षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचितोऽयं साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीग्रन्थोऽस्माभिरिदानीं मुद्रयित्वा प्रकाश्यत इति । यद्यप्ययं ग्रन्थो बहुवारं बहुभिस्तत्तट्टीकासहकारेण पार्थक्येन च मुद्रित एव, तथाऽपि न तन्मुद्रणं विद्यार्थिजनानां साङ्ख्यशास्त्रस्याऽनायासेन बोधौपयिकमभूत् । साङ्ख्यशास्त्रप्रतिपाद्यो विषयस्तावन्निसर्गदुरवबोधः, आचार्यवाचस्पतिमिश्रलेखश्च दुरवगाहः, तयोर्मेलने तावत्कथमपरिपक्वबुद्धिभिश्छात्रैरेतत्तात्पर्यमवगन्तुं शक्यमिति हि सुधियो जानन्त्येव । अपि च साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीव्याख्यास्वपि न काऽपि व्याख्या कौमुद्युक्तपदार्थतत्त्वबोधोपयुक्ता समस्तीति च विचार्य चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालासम्पादकेन श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन प्रार्थितोऽहममुं ग्रन्थं मुद्रयितुं प्रवृत्तः । स चाऽयं ग्रन्थः कारिकापाठेच्छूनां सौकर्याय पृथक् मुद्रितया साङ्ख्यकारिकया विषमस्थलोपन्यस्ताभिरुपयुक्ताभिष्टिप्पणीभिः, अकारादिक्रमापन्य-

स्तेन कारिकासूचीपत्रेण विषयसूचीशुद्धिपत्राभ्यां च सहितो मुद्रितः । निष्यातश्चेदं पुस्तकं मुद्रणसमयऽस्मत्पितृचरणैः महामहोपाध्यायपदवीकैः पूज्यपादश्रीलक्ष्मणशास्त्रिमहोदयैरपि । आशास्यते मुद्रितममुं ग्रन्थमवलोक्य सफलयिष्यन्ति मे परिश्रमं सुधिय इति ।

आचार्यवाचस्पतिमिश्रविरचितस्य साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीग्रन्थस्य तु महिमा नाऽस्माभिर्वर्णयितुं शक्यः । यतो हि एतद्ग्रन्थमूलभूता कारिका इदानीं साङ्ख्यसूत्रस्थानाभिषिक्ता तत्तुल्यप्रामाण्या च श्रीशङ्कराचार्यप्रभृतीनामप्यनुमतेति न तिरोहितं विदुषाम् । यद्यपि कपिलसूत्राण्यपि इदानीं प्रकाशितानि सन्ति, परं तेषां चिरन्तनत्वेऽधुना विवाद एव दृश्यत इति न तेषां कारिकासमं प्रमाणत्वं सर्वैरिष्यते । अपि च वेदान्तदर्शनादिषु शङ्करभगवत्पादादिभिः साङ्ख्यशास्त्रीयपदार्थनिरूपणसमये प्रमाणतया कारिका एव समुद्धृताः, न पुनः सूत्राणि, तस्मात्कारणात् सूत्राणि विलुप्तानीत्येव प्रायः सर्वेऽपि संमन्वते । एतावता चैतत्सिद्धं यत्कारिकासु यादृशो विश्वासः समेषां तादृशो न सूत्रेष्वपीति किमु वर्णनीयोऽस्माभिः कारिकाया महिमा ? एतादृश्याश्च कारिकायास्तत्त्वकौमुदीव नाऽन्या काचन टीका कारिकाशयावबोधनपटीयसी दृष्टेति कौमुद्या उत्कर्षो वचसामगोचर एवेति न तिरोहितं विदुषाम् ।

ग्रन्थस्याऽस्याऽवलोकनेऽपि ज्ञायेताऽस्य महिमेति च न पुनर्विशेषतो विज्ञापनीयम् ।

अस्य च ग्रन्थस्य तत्त्वविभाकरनाम्न्या श्रीवंशीधरमिश्रविरचितया बृहत्यैकया टीकया सह मुद्रणं श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेनैव क्रियते। अल्पेनैव कालेन तत्सम्पूर्णं भविष्यतीत्यप्याशास्यते।

किं पुनरस्माभिरधिकं निवेदनीयम्? अस्य ग्रन्थस्य विषये यत्किञ्चिदुच्यते तत्सर्वमल्पमेव भवेदित्यालोच्य विरम्यतेऽतः साहसात्।

इदमपि विदुषो विदाङ्कुर्वन्तु–प्राचीनविद्यारसिकश्रीबाबूगोविन्ददासमहोदयैस्तत्त्वकौमुद्या लिखितपुस्तकाद्यर्पणेन शोधनकार्ये सम्यगुपकृता वयमिति तेभ्यः परःशतान् धन्यवादान् वितरामः। अपि चैतद्ग्रन्थमुद्रणभारवाहिने प्राचीनदुर्लभग्रन्थमुद्रणगृहीतदीक्षाय श्रीजयकृष्णदासगुप्ताय शुभानि वाञ्छन्तु गुणैकपक्षपातिनः सुधियः; वितरताञ्च परमेश्वरोऽमुष्मै भद्रमिति समाशास्याऽस्मादृशजनदुष्करेऽमुष्मिन् कार्ये परमेश्वरमेव शरणतयोपगम्य विरम्यतेऽतः प्रयत्नादिति।

अतिपरिश्रमेण संशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे मादृशाल्पज्ञजनमतिमान्द्यात् सीसकाक्षरयोजकदोषाद्वा समुत्पन्नानि स्खलितानि संशोधयन्त्विवति च प्रार्थयति–

निवेदयति–

विदुषामनुचरः

श्रीराजेश्वरशर्मा द्राविडः.

॥ श्रीः ॥

साङ्ख्यकारिका ।

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥
दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥
मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥
दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविध प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥
प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तस्मृतिराप्तवचनं तु ॥ ५ ॥
सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चाऽसिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम् ॥ ६ ॥
अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥
सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाऽभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ।
महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥
असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥
हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥
त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥
सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चाऽर्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥
अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याऽव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥
भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥
कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥
सङ्घातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥
जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥
तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥
तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥
पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥
प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥
अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥
अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रापञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥
सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥
उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥
शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥ २८ ॥
स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ २९ ॥
युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ।
दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥
स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम् ॥ ३१ ॥
करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ॥
कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥
अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥३४॥
सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥
एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्याऽर्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥३७॥
तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ॥
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥
सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥
पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम ॥ ४० ॥
चित्रं यथाऽऽश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा च्छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम ॥ ४१ ॥
पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥
सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः ।
दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥
धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चाऽपवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ ४४ ॥
वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ।
ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥
एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥
पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥
भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८ ॥
एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥
आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥
ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ ५१ ॥
न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥५२॥
अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुषकश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ ५३ ॥
ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥
तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्याऽविनिवृत्तेस्तस्मात् दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥
इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥
वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥
औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥
रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥
नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्याऽर्थमपार्थकं चरति ॥ ६० ॥
प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ ६२ ॥
रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥
एवं तत्त्वाभ्यासान्नाऽस्मि न मे नाऽहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥
तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः ॥६५॥
दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नाऽस्ति सर्गस्य ॥६६॥
सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवत् धृतशरीरः ॥ ६७ ॥
प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥
पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ६९ ॥
एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥७०॥
शिष्यपरम्परयाऽऽगतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
सङ्क्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥
सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चाऽपि ॥७२॥

॥ इतीश्वरकृष्णविरचितसाङ्ख्यकारिका समाप्ता ॥

साङ्ख्यकारिकाया अकारादिक्रमेण-

सूची ।

—:०:—

		का.	पृ.
	अ.		
१	अतिदूरात्सामीप्यात्	७	५०
२	अध्यवसायो बुद्धिः	२३	१०१
३	अन्तःकरणं त्रिविधं	३३	११६
४	अभिमानोऽहङ्कार.	२४	१०४
५	अविवेक्यादेः सिद्धिः	१४	८३
६	अष्टविकल्पो दैवः	५३	१४७
७	असदकरणादुपादान	९	५८
	आ.		
८	आध्यात्मिक्यश्चतस्रः	५०	१३९
	इ.		
९	इत्येष प्रकृतिकृतः	५६	१५०
	उ.		
१०	उभयात्मकमत्र मनः	२७	१०७
	ऊ.		
११	ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः	५४	१४८
१२	ऊहः शब्दोऽध्ययनं	५१	१४३

	ए.	का.	पृ.
१३	एकादशेन्द्रियवधाः	४९	१३७
१४	एतत् पवित्रमग्र्यं	७०	१६६
१५	एते प्रदीपकल्पाः	३६	१२०
१६	एवं तत्त्वाभ्यासात्	६४	१५८
१७	एष प्रत्ययसर्गः	४६	१३३
	औ.		
१८	औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं	५८	१५४
	क.		
१९	करणं त्रयोदशविधं	३२	११५
२०	कारणमस्त्यव्यक्तं	१६	८५
	च.		
२१	चित्रं यथाऽऽश्रयमृते	४१	१२७
	ज.		
२२	जननमरणकरणानां	१८	९४
	त.		
२३	तत्र जरामरणकृतं	५५	१४९
२४	तन्मात्राण्यविशेषाः	३८	१२३
२५	तस्माच्च विपर्यासात्	१९	९६
२६	तस्मात्तत्संयोगात्	२०	९८
२७	तस्मान्न बध्यतेऽद्धा	६२	१७७

		का.	पृ.
२८	तेन निवृत्तप्रसवां	६५	१६१
२९	त्रिगुणमविवेकि विषयः	११	७२
	द.		
३०	दुःखत्रयाभिघातात्	१	२
३१	दृष्टमनुमानमाप्त	४	१८
३२	दृष्टवदानुश्रविकः	२	८
३३	दृष्टा मयेत्युपेक्षकः	६६	१६२
	ध.		
३४	धर्मेण गमनमूर्ध्वं	४४	१३०
	न.		
३५	न विना भावैर्लिङ्गं	५२	१४६
३६	नानाविधैरुपायैः	६०	१५५
	प.		
३७	पञ्च विपर्ययभेदाः	४७	१३४
३८	पुरुषस्य दर्शनार्थं	२१	९९
३९	पुरुषार्थज्ञानमिदं	६९	१६६
४०	पुरुषार्थहेतुकमिदं	४२	१२८
४१	पूर्वोत्पन्नमसक्तं	४०	१२५
४२	प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारः	२२	१००

		का.	पृ.
४३	प्रकृतेः सुकुमारतरं	६१	१५६
४४	प्रतिविषयाध्यवसायो	५	२३
४५	प्राप्ते शरीरभेदे	६८	१६५
४६	प्रीत्यप्रीतिविषादा	१२	७५
	ब.		
४७	बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः-	२६	१०७
४८	बुद्धीन्द्रियाणि तेषां	३४	११८
	भ.		
४९	भेदस्तमसोऽष्टविधः	४८	१३५
५०	भेदानां परिमाणात्	१५	८४
	म.		
५१	मूलप्रकृतिरविकृतिः	३	१४
	य.		
५२	युगपच्चतुष्टयस्य तु	३०	११२
	र.		
५३	रङ्गस्य दर्शयित्वा	५९	१५४
५४	रूपैः सप्तभिरेव तु	६३	१५७
	व.		
५५	वत्सविवृद्धिनिमित्तं	५७	१५२
५६	वैराग्यात्प्रकृतिलयः	४५	१३२

	श.	का.	पृ.
५७	शब्दादिषु पञ्चानां	२८	११०
५८	शिष्यपरम्परयाऽऽगतं	७१	१६७
	स.		
५९	सङ्घातपरार्थत्वात्	१७	९०
६०	सत्त्वं लघु प्रकाशकं	१३	७९
६१	सप्तत्यां किल येऽर्थाः	७२	१६७
६२	सम्यग्ज्ञानाधिगमात्	६७	१६४
६३	सर्व प्रत्युपभोगं	३७	१२१
६४	सात्त्विक एकादशकः	२५	१०५
६५	सान्तःकरणा बुद्धिः	३५	११९
६६	सामान्यतस्तु दृष्टात्	६	४८
६७	सांसिद्धिकाश्च भावाः	४३	१२९
६८	सूक्ष्मा मातापितृजाः	३९	१२४
६९	सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः	८	५२
७०	स्वालक्षण्यं वृत्तिः	२९	११०
७१	स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते	३१	११३
	ह.		
७२	हेतुदमनित्यमव्यापि	१०	६९

॥ श्रीः ॥

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीस्थविषयसूची ।

कारिका. १.

विषयः.	पृ.	पं.
त्रिगुणात्मकप्रकृतिपुरुषयोर्नमस्काररूपं मङ्गलम्।	१	३
गुरुपरम्परानमस्काररूपं मङ्गलम् ।	२	१
प्रतिपित्सितार्थप्रतिपादनेनैव शास्त्रस्योपादेयत्वं भवतीति व्यवस्थाप्य प्रारिप्सितशास्त्रस्य परमपुरुषार्थसाधनरूपातिप्रतिपित्सितार्थप्रतिपादकत्वेनोपादेयत्वप्रतिपादनपरतया कारिकावतारणम् ।	"	३
शास्त्रविषयस्याऽजिज्ञास्यत्वप्रयोजकखण्डनायाऽऽदौ प्रयोजकविकल्पाः ।	३	३
दुःखमेव नाऽस्ति, सत्त्वेऽपि वा न जिहासितमितिप्रयोजकद्वयखण्डनाय 'दुःखत्रयाभिघातात्' इति कारिकायामुक्तमिति कथनम् ।	४	४
दुःखत्रयविभागः ।	"	६
आध्यात्मिकदुःखविभागः ।	"	८
शारीरदुःखनिरूपणम् ।	"	९
मानसदुःखनिरूपणम् ।	"	१०
अनयारान्तरत्वेनाऽऽध्यात्मिकत्वोपपादनम् ।	"	११
इतरयोर्दुःखयोर्बाह्योपायसाध्यत्वकथनं, तद्विभागश्च ।	"	१३

विषयः.	पृ.	पं.
आधिभौतिकदुःखनिरूपणम् ।	"	१४
आधिदैविकदुःखनिरूपणम् ।	"	१५
प्रासङ्गिकदुःखनिरूपणानन्तरं कुत्र पुनरस्योपयोग इति शङ्कायाः पूर्वोक्तविकल्पद्वयनिराकरणमुखेन तदौपयिकत्वसूचनेन निरासः ।	"	१६
सत्कार्यवादिसाङ्ख्यमते दुःखस्य नित्यत्वेऽपि तन्निवृत्त्युपपादनम् ।	५	१
'तदपघातके हेतौ' इत्यत्र तदादिशब्दार्थकथनम् ।	"	३
उपसर्जनस्य तदा परामर्शोपपादनम् ।	"	४
शास्त्रप्रतिपाद्यविषयस्यैव तदपघातकत्वकथनम् ।	"	५
जिज्ञासाया दृष्टेऽपार्थत्वशङ्का ।	"	७
एतादृशाशङ्कोपपादनम् ।	"	८
दृष्टोपायसम्भवकथनम् ।	६	५
एतादृशाशङ्कानिरासः ।	"	१३
तदुपपादनम् ।	"	१८
ग्रन्थादावमङ्गलदुःखशब्दप्रयोगस्य तदपघातविवक्षाधीनत्वेन मङ्गलत्वसाधनम् ।	७	५

कारिका. २.

द्वितीयकारिकावतारणाय दुःखनिवृत्तेरदृष्टोपायसाध्यत्वशङ्का ।	"	८
तदुपपादनम् ।	"	१०
स्वर्गस्यैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिजनकत्वसमर्थनम् ।	"	११

विषयः.	पृ.	पं.
तस्य क्षयित्वशङ्कानिरासः ।	"	१६
उक्तार्थे श्रुत्युदाहरणम् ।	८	१
एवमक्षयित्वं स्वर्गे प्रसाध्य शास्त्रविषयजिज्ञासा न कर्तव्येति शङ्कया द्वितीयकारिकावतारणम् ।	"	२
'आनुश्रविक'शब्दार्थकथनम, तस्य वेदापौरुषेयत्वबोधकत्वसमर्थनं च ।	९	३
कारिकान्तर्गत-'दृष्टवत्'इति प्रतिज्ञार्थकथनम् ।	"	८
'आनुश्रविक'शब्दस्य कर्मकलापमात्रबोधकत्वसमर्थनं, अन्यथा तत्त्वज्ञानस्याऽप्यानुश्रविकत्वेन तस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वापत्तिरितिदोपकथनं च ।	"	९
तत्त्वज्ञानविधायकश्रुत्युदाहरणम् ।	१०	१
'स ह्यविशुद्धि-'इत्याद्यशस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुप्रतिपादकत्वकथनम् ।	"	४
यागादेरविशुद्धिनिरूपणम् ।	"	५
अत्र विषये पञ्चशिखाचार्यसंमतिकथनम् ।	"	६
तद्वाक्यार्थकथनम् ।	"	७
'न हिंस्यात्-'इत्यादि-'अग्नीषोमीयं-'इत्यादिवाक्ययोः सामान्यविशेषभावात् सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणाऽबाधात् वैधहिंसाया अनर्थहेतुत्वाभाव इत्याशङ्का।	"	१७
अत्र उभयोर्वाक्ययोर्भिन्नविषयकत्वेन न सामान्यविशेषभाव इति तदुत्तरदानम् ।	११	१
भिन्नविषयकत्वोपपादनम् ।	"	४
क्षयातिशययोः फलगतयोरप्युपाये उपचरितत्वकथनम् ।	"	११

विषयः.	पृ.	पं.
स्वर्गस्य क्षयित्वसाधकप्रमाणकथनम् ।	१२	१
स्वर्गस्य सातिशयत्वोपपादनम् ।	"	२
तस्य क्षयित्वाभावप्रतिपादकप्रागुदाहृतश्रुतिविरोधपरिहारः ।	"	५
उक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वसमर्थनाय प्रमाणोदाहरणम् ।	"	७
'तद्विपरीतः–'इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	"	१६
कारिकांशार्थकथनम् ।	"	१७
तत्त्वज्ञानसाध्यस्य शुद्धत्वनित्यनिरतिशयत्वसमर्थनम् ।	"	१९
तत्र प्रमाणकथनम् ।	१३	१
फलस्याऽनुमानेनाऽनित्यत्वाशङ्का ।	"	२
उक्तानुमाने भावत्वरूपोपाध्युद्भावनमुखेन शङ्कासमाधानम् ।	"	३
निरुक्तदुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वाभावशङ्का ।	"	४
तन्निरासः ।	"	"
कारिकायाः अक्षरार्थकथनम् ।	"	७
तत्त्वज्ञानसाधनप्रतिपादकत्वेन 'व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्–'इतिकारिकांशावतारणम् ।	"	१४
व्यक्ताव्यक्तादीनां क्रमेणाऽभिधान हेतुकथनम् ।	"	१७
सङ्क्षिप्य 'व्यक्त–'इत्यादिकारिकांशार्थकथनम् ।	१४	१

कारिका. ३.

तृतीयकारिकायाः शास्त्रविषयोद्देशवाक्यत्वकथनम् ।	"	८

विषयः	पृ.	पं.
सङ्क्षेपतः शास्त्रप्रतिपाद्यस्य चतुर्विधत्व-कथनम् ।	"	१५
तत्र प्रकृतिशब्दार्थजिज्ञासया 'मूलप्रकृतिः—' इतिकारिकांशावतारणम् ।	"	१८
प्रकृतिशब्दार्थकथनम् ।	"	१९
तस्या अविकृतित्वप्रतिपादनम् ।	"	२०
तत्र मूलत्वरूपहेतुकथनम् ।	१५	१
'प्रकृतिविकृतयः काः ? कियत्यश्च ?' इति शङ्कया "महदाद्याः—" इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	"	५
प्रकृतिविकृतिशब्दार्थकथनम् ।	"	७
तदुपपादनम् ।	"	८
'विकृतिः का ? कियती च ?' इति शङ्कया "षोडशकः—" इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	"	१३
'षोडशक' शब्दार्थकथनम् ।	"	१४
षोडशकगणस्य विकारत्वेन विकृतिपदार्थत्वं चेत् प्रकृतिविकृतीनामपि तथात्वं स्यादित्याशङ्कानिरासाय 'तु' शब्दस्याऽवधारणार्थकत्वकथनम् ।	"	१५
अथैवं घटादीनामपि पृथिव्यादिविकारत्वेन विकृतित्वापत्त्या विकारस्य षोडशसङ्ख्यकत्वव्याघात इत्याशङ्क्य प्रकृते विकारशब्दस्य तत्त्वान्तरोपादानत्वरूपपारिभाषिकविकारत्वविशिष्टपरत्वकथनम् ।	"	१७
अनुभयरूपं किमिति जिज्ञासया 'न प्रकृतिः—' इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	१७	१

कारिका. ४.

विषयः	पृ.	पं.
शास्त्रप्रतिपाद्यार्थसाधने प्रमाणानामपेक्षिततया तेषां च प्रमाणसामान्यलक्षणं विना ज्ञातुमशक्यतया तदाहेति चतुर्थकारिकावतारणम् ।	"	४
कारिकायां 'प्रमाणम्'इति पदस्य समाख्यया लक्ष्यपरत्वस्य, तन्निर्वचनस्य लक्षणतायाश्च प्रतिपादनम् ।	१८	७
तन्निर्वचनप्रकारप्रदर्शनम् ।	१९	१
तद्घटकप्रमाशब्दार्थकथनम, तत्करणत्वं प्रमाणत्वमितिलक्षणकथनं च ।	"	२
असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः प्रमेत्यादिलक्षणे असन्दिग्धेत्यादिविशेषणानां क्रमेण संशयविपर्ययस्मृतिकरणेष्वतिव्याप्तिवारकतया सार्थक्यकथनम् ।	"	४
'प्रमाणं कियत् ?'इतिजिज्ञासायां कारिकायां "त्रिविधम्"इत्युक्तमिति कथनम् ।	२१	२
त्रिविधप्रमाणविभजनपरत्वेन 'दृष्टम्–'इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	२२	४
आर्षं विज्ञानं चतुर्थं किमिति नोक्तमित्याशङ्कायां न नाऽस्तीति कृत्वा नोक्तं, अपि तु लौकिकप्रमाणविभागस्यैव कारिकया क्रियमाणत्वेनाऽलौकिकतान्निरूपणस्याऽप्रकृतत्वादेवेति समाधानम् ।	,,	५

विषयः.	पृ.	पं.
'मा भूत्त्रिविधान्न्यूनम्, अधिकं तु उपमानादिकं प्रमाणं कुतो न भवति?'इत्याशङ्कया "सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्"इतिकारिकांशावतारणम्।	"	१०
"सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्"इत्यंशस्यार्थकथनम्।	"	१२
'प्रमेयप्रतिपादकं शास्त्रं किमिति प्रमाणं निरूपयति?'इत्याशङ्कया "प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि"इतिकारिकांशावतारणम्।	२३	३
इयमार्या पाठक्रमानुरोधेन कुतो न व्याख्यातेत्याशङ्काया निरासः।	"	६

कारिका. ५.

'प्रमाणसामान्ये लक्षिते प्रमाणविशेषाणां लक्षणीयतयाऽऽदौ प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात्तल्लक्षयति—"प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्"इत्यंशेन'इति कथनम्।	"	९
उक्तकारिकांशे पदद्वयस्य लक्ष्यलक्षणवाचकत्वोक्तिः।	२४	४
'प्रतिविषयाध्यवसायः'इत्यंशस्याऽवयवार्थकथनम्।	"	७
निष्कृष्टप्रत्यक्षलक्षणकथनम्।	२५	२
प्रत्यक्षप्रमालक्षणकथनम्।	"	५
बुद्धिवृत्त्या चेतनानुग्रहनिरूपणम्।	"	७
प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे 'अध्यवसाय'पदं संशयवारकम्, विपर्ययवारणाय 'विपर्यय'पदम्, 'प्रति'पदमनुमानादिव्यावर्तकमिति कथनम्।	२६	६

विषयः.	पृ.	पं.
प्रतिविषयाध्यवसाय इत्यस्य लक्षणत्वे प्रमाणकथनम्	"	११
अनुमानस्य प्रामाण्यसाधनम् ।	२७	२
प्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानस्य प्रत्यक्षानन्तरं निरूपणीयत्वमुक्त्वाऽनुमानलक्षणावतारणम् ।	२८	३
"लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्"इतिकारिकांशस्याऽर्थनिरूपणम् ।	"	६
"व्याप्य'शब्दार्थनिरूपणम् ।	२९	१
'व्यापक'शब्दार्थनिरूपणम् ।	"	२
अनुमानसामान्यस्य निष्कृष्टलक्षणाभिधानम् ।	"	७
तन्त्रान्तरोक्तरीत्याऽनुमानं विभजत इति "त्रिविधम्–"इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	"	१०
कारिकांशव्याख्यानावसरे प्रथमतोऽनुमानस्य वीतावीतभेदेन द्वैविध्यकथनम् ।	३०	४
वीतावीतयोर्लक्षणकथनम् ।	"	"
अवीतस्य तन्त्रान्तरोक्तशेषवद्रूपत्वकथनम् ।	"	७
शेषवच्छब्दार्थकथनम् ।	"	"
अत्र विषये न्यायभाष्यकृत्संमतिप्रदर्शनम् ।	"	९
वीतविभागः ।	३१	३
पूर्ववतो लक्षणम् ।	"	"
तदुदाहरणप्रदर्शनम् ।	३२	१
वीतलक्षणकथनम् ।	"	४
तदुदाहरणप्रदर्शनम् ।	"	५
सामान्यतोदृष्टशब्दार्थकथनम् ।	३३	३

विषयः.	पृ.	पं.
'शब्दस्याऽनुमानपूर्वकत्वेनाऽनुमानानन्तरं तन्निरूपयति "आप्तश्रुतिः" इति' इति कथनम्।	"	९
'आप्तश्रुतिः' इत्यादिकारिकांशे लक्ष्यवाक्यलक्षणवाक्यविवेकः।	३५	३
निष्कृष्टशब्दप्रमाणलक्षणकथनम्।	"	६
शब्दस्य स्वतःप्रामाण्योपपादनम्।	"	७
वेदमूलस्मृत्यादीनामपि प्रामाण्यातिदेशः।	३६	१
कपिलप्रणीतस्य शास्त्रस्य वेदमूलकत्वव्यवस्थापनम्।	"	४
शाक्याद्यागमप्रामाण्यप्रतिषेधः, तत्र हेतुश्च।	"	१०
कारिकास्थ'तु'शब्दस्याऽनुमानाद्यवच्छेदकत्वकथनम्।	३७	४
शब्दस्याऽनुमानातिरिक्तत्वसमर्थनम्।	"	"
इतरप्रमाणानामुक्तेष्वन्तर्भावप्रतिज्ञा।	३८	५
तत्र प्रथमं 'यथा गौस्तथा गवयः' इति वाक्यस्योपमानत्वे शब्देऽन्तर्भावकथनम्।	३९	२
गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचक इत्यनुभवस्य तथात्वे तस्याऽनुमित्यन्तर्भावकथनम्।	"	३
गवये गोसादृश्यज्ञानस्य तथात्वे तस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावकथनम्।	४०	४
स्मर्यमाणायां गवि गोसादृश्यज्ञानस्याऽपि प्रत्यक्षेऽन्तर्भावेण तथात्वनिरासः।	४१	२
अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वाभावप्रतिज्ञा।	४३	२
अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावकथनम्।	"	४

विषयः.	पृ.	पं.
विरुद्धयोः प्रमाणयोरविरोधोपपादनमर्थापत्तिविषय इति शङ्काया निरासः ।	४५	१०
अनुपलब्धिप्रामाण्यनिरासः ।	४६	५
तदुपपादनम् ।	"	"
सम्भवप्रामाण्यखण्डनम् ।	४८	१
ऐतिह्यप्रामाण्यखण्डनम् ।	"	४
प्रमाणत्रैविध्योपसंहारः ।	"	८

कारिका. ६.

लक्षितेषु प्रमाणेषु यत् प्रमाणं यत्रोपयुज्यते तद्दर्शयतीति षष्ठकारिकावतारणम् ।	"	१०
"सामान्यतस्तु दृष्टात्–"इति कारिकायां 'तु'शब्दस्य प्रत्यक्षपूर्ववद्व्यवच्छेदकत्वकथनम् ।	४९	१
सामान्यतोदृष्टस्य शेषवल्लक्षकत्वकथनम् ।	"	४
सर्वत्र सामान्यतोदृष्टस्यैव प्रमाणत्वे स्वर्गादीनां तदविषयतयाऽप्रामाणिकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य "तस्मादपि–"इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	"	६
"तस्मादपि च–"इत्यत्र 'च'कारस्य शेषवत्समुच्चायकत्वकथनम् ।	"	९

कारिका. ७.

विषयः	पृ.	पं.
ननु प्रत्यक्षेणाऽनुपलब्ध्या यथा शशशृङ्गादीनामभावः सिध्यति, तथा महदहङ्कारादीनामपि तत्सिद्ध्या कथं सामान्यतोदृष्टात्तत्सिद्धिर्भवेदित्याशङ्क्य नाऽसत्त्वेन कारणेन तेषामप्रत्यक्षं, अपि तु प्रत्यक्षप्रतिबन्धकाद्दोषादेवेति निरूपयितुं प्रथमतः प्रत्यक्षप्रतिबन्धकदोषान् निरूपयतीति सप्तमकारिकावतारणम् ।	”	१२
अत्र कारिकायामग्रिमकारिकास्थं 'अनुपलब्धिः'- इति पदं सिंहावलोकनन्यायेनाऽनुषञ्जनीयमिति कथनम् ।	५०	७
दूरत्वदोषस्य प्रतिबन्धकत्वे उदाहरणम् ।	”	८
"सामीप्यात्" इत्यत्राऽपि 'अपिः' अनुवर्तनीय इति कथनम् ।		१०
अत्रोदाहरणम् ।		
इन्द्रियघातस्य दोषत्वकथनम् ।	”	११
मनोऽनवस्थानस्य दोषत्वकथनम् ।	”	१२
अत्रोदाहरणम् ।	”	”
सौक्ष्म्यस्य तथात्वकथनम् ।	”	१४
अत्रोदाहरणम् ।	”	
व्यवधानस्य तथात्वकथनम् ।	५१	१
अत्रोदाहरणम् ।	”	”
अभिभवस्य तथात्वकथनम् ।	”	२
अत्रोदाहरणम् ।	”	”

विषयः.	पृ.	पं.
समानाभिहारस्य तथात्वकथनम्।	"	३
अत्रोदाहरणम्।	"	४
'च'कारेणाऽभिभवस्य समुच्चयकथनम्।	"	६
अत्रोदाहरणम्।	"	७
सप्तमकारिकार्थोपसंहारः, न प्रत्यक्षानिवृत्तिमात्रेणाऽभावो निश्चेतुं शक्यः, अपि तु योग्यानुपलब्ध्येति प्रधानप्रभृतीनामयोग्यतया न तदनुपलब्धिरभावं साधयितुमलमिति कथनं च।	"	९

कारिका. ८.

प्रधानादीनामनुपलब्धिप्रयोजकं किमिति जिज्ञासयाऽष्टमकारिकावतारणम्।	५५	३
अभावादेव प्रधानाद्यनुपलम्भः किमिति न स्यादितिशङ्कानिराकरणम्।	"	९
"कार्यतस्तदुपलब्धेः"इतिकारिकांशे "तत्"पदेन प्रधानस्यैव परामर्शः, न तु पुरुषस्य, तथा सति पुरुषस्य कारणत्वेनैव साधनीयतयाऽप्रसिद्धान्नादिति कथनं, तर्हि पुरुषसद्भावे किं प्रमाणमित्याशङ्कायां "सङ्घातपरार्थत्वात्–"(१७)इत्यादिकारिकायास्तत्प्रदर्शकत्वकथनं च।	"	१२
एवं च प्रधानादीनां प्रमाणसिद्धतया तदप्रत्यक्षप्रयोजकतया दोषः कल्पनीयः, सप्तमरसादेस्त्वप्रामाणिकत्वेन न तत्प्रत्यक्षमिति न तद-		

विषयः	पृ.	पं.
प्रत्यक्षप्रयोजको दोष इति कथनेन कारिकार्थोपसंहारः।	"	१४
किं पुनस्तत्कार्यं यत्प्रधानादिगमकमित्याशङ्क्य "महदादि तच्च कार्यं" इत्यादिकारिकातृतीयपादावतारणम्।	५३	१
कार्यगतविवेकज्ञानोपयोगिसारूप्यवैरूप्ये निरूपयतीति चतुर्थपादावतारणम्।	"	४

कारिका. ९.

नवमकारिकावतारणाय भूमिका।	"	८
तत्र तावत् शून्यजगदुपादानत्ववादिमतनिरूपणम्।	"	९
विवर्तवादनिरूपणम्।	"	१०
असत्कार्यवादनिरूपणम्।	५४	१
सत्कार्यवादनिरूपणम्।	"	२
किमनेन निरूपणेनेत्याशङ्क्य पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिध्यतीति कथनेन प्रधानसिद्ध्यनुकूलतया सत्कार्यसाधनमित्यभिप्रायविवरणम्।	"	३
शून्यवादे प्रधानासिद्धिनिरूपणम्।	५६	३
विवर्तवादे तदसिद्धिकथनम्।	"	६
असत्कार्यवादे तदसिद्धिनिरूपणम्।	५७	४
अतः प्रधानसाधनाय सत्कार्यमाह—"असत्-" इत्यादीत्युक्त्या नवमकारिकावतारणम्।	"	७

विषयः.	पृ.	पं.
"सत् कार्यम्" इत्यत्र 'कारणव्यापारात् प्रागपि-' इतिशेषकथनेन नैयायिकोद्भावितस्य सिद्धसाधनस्य वारणम् ।	५८	६
तत्र प्रथमतः शून्यवादखण्डनम् ।	५९	१
विवर्तवादखण्डनम् ।	६०	१
परिशिष्टस्य नैयायिकमतस्य खण्डनाय "सत् कार्यम्" इति प्रतिज्ञातमिति कथनम् ।	"	३
तत्र हेतुमाह-"असदकरणात्" इतीति कारिकांशावतारणम् ।	"	"
तद्व्याख्यानम् ।	"	४
एवमसत्त्वस्य कार्यस्वरूपत्वं निरस्य कार्यधर्मत्वस्याऽपि खण्डनम् ।	६१	३
न स्वरूपं, न वा धर्मोऽसत्त्वं, किन्त्वर्थान्तरमेवेत्याशङ्कानिरासः ।	"	५
सतोऽभिव्यक्त्युपपादनम् ।	"	८
असतः करणे दृष्टान्ताभावकथनम् ।	"	११
"उपादानग्रहणात्" इतिहेत्वन्तरावतारणम् ।	६२	१
तदर्थकथनम् ।	"	२
तदुपपादनम् ।	"	५
असम्बद्धस्योत्पत्तिनिरासैदम्पर्येण "सर्वसम्भवाभावात्" इतिकारिकांशावतारणम् ।	"	८
तदुपपादनम् ।	६३	२
कार्यकारणयोरसम्बन्धेऽपि कारणे कार्यानुकूला शक्तिः कार्योत्पत्तिनियामिकेतिशङ्कानिरासाय "श-		

विषय.	पृ.	पं.
"अशक्तस्य शक्यकरणात्" इतिकारिकांशावतारणम्।	६३	८
तदुपपादनम्।	"	११
"कारणभावाच्च" इतिहेत्वन्तरावतारणम्।	६४	३
तदुपपादनम्।	"	"
कार्यकारणयोरभेदानुमानाकाराः।	६४	७
स्वात्मनि क्रियानिरोधादीनां भेदसाधकत्व-खण्डनम्।	६६	४
कार्यस्य कारणाभेदवादिमते 'इह तन्तुषु पटः' इतिव्यवहारोपपादनम्।	६७	१५
अर्थक्रियाभेदस्य भेदसाधकत्वाशङ्का।	"	१७
सत्कार्यवादिमते आविर्भावस्य सत्त्वासत्त्वविकल्प-करणमुखेन दोषाशङ्का।	६८	८
प्रतिबन्द्या तदुत्तरकथनम्।	"	१४
उत्पत्तेः कार्यरूपत्वे दोषमभिधाय तथाऽपि सत्कार्यसाधनम्।	"	१६
कार्यरूपेण कारणान्तरसम्बन्धनिराकरणम्।	६९	७
सत्कार्योपसंहारः।	"	१०

कारिका. १०.

विषय.	पृ.	पं.
प्रधानस्वरूपप्रदर्शनोपयोगिनी विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तसारूप्यवैरूप्ये निरूपयतीति दशमकारिकावतारणम्।	"	१२
"हेतुमत्" इत्यंशस्य व्याख्यानम्।	७०	१
"अनित्यम्" इत्यंशस्य व्याख्यानम्।	"	३

विषयः.	पृ.	पं.
"अव्यापि"इत्यंशस्य व्याख्यानम् ।	"	४
"सक्रियम्"इत्यस्य व्याख्यानम् ।	"	४
"अनेकम्" इत्यस्य व्याख्यानम् ।	"	११
"आश्रितम्"इत्यस्य व्याख्यानम् ।	७१	१
"लिङ्गम्"इत्यस्य व्याख्यानम् ।	"	४
"सावयवं"इत्यस्य व्याख्यानं, तदुपपादनं च ।	"	७
"परतन्त्रम्"इत्यस्य व्याख्यानं, तदुपपादनं च ।	"	१५
अव्यक्तस्वरूपकथनम् ।	७२	२

कारिका. ११.

सम्प्रति व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्य-माहेत्येकादशकारिकावतारणम् ।	"	८
"त्रिगुणम्"इत्यस्य व्याख्यानम् ।	"	१४
"अविवेकि"पदार्थकथनम् ।	७३	१
विज्ञानवादनिरासैदम्पर्येण "विषयः"इत्य-स्याऽवतारणम् ।	"	७
तदर्थकथनम् ।	"	९
"साधारणम्"इत्यस्याऽपि तत्रैव हेतुत्वकथनम् ।"		११
तदर्थकथनप्रकृतोपपादने ।	"	"
"अचेतनम्"इत्यस्य व्याख्यानम् ।	७४	६
"प्रसवधर्मि"इत्यस्य व्याख्यानम् ।	"	८
व्यक्तधर्माणामव्यक्तेऽतिदेशकतया "त-था प्रधानम्"इत्यस्य व्याख्यानम् ।	"	१२

विषयः.	पृ.	पं.
तयोर्वैधर्म्यं पुरुषस्याऽऽहेति "तद्विपरीतः–"-इत्यादिकारिकांशमवतार्य तद्व्याख्यानम्।	७१	१
पुरुषस्याऽप्यहेतुमत्त्वानेकत्वादिना व्यक्ताव्यक्त-साधर्म्यात्कथं वैधर्म्यमित्याशङ्क्य "च"कारस्य वैधर्म्यसमुच्चायकत्वकथनम्।	"	३

कारिका. १२.

"त्रिगुणम्"इति प्रागुक्तं, के ते त्रयो गुणाः? किञ्च तल्लक्षणमिति जिज्ञासया कारिकावतारणम्।	"	११
"गुण"शब्दार्थकथनम्।	"	१७
"सत्त्वं लघु प्रकाशकम्–"इत्यादिकारिकोक्ताः सत्त्वादयः क्रमेण कारिकायां योजनीया इति युक्तिपुरस्कारेण कथनम्।	"	"
"प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः"इत्यस्याऽर्थकथनम्।	७६	२
"आत्म"ग्रहणस्य सुखादिसत्तासूचकत्वकथनम्।	"	५
तदुपपादनम्।	"	८
गुणत्रयस्य प्रयोजनकथनपरत्वेन कारिका-तृतीयपादावतारणम्।	७७	२
क्रियामाहेत्यवशिष्टांशावतारणम्।	"	७
तद्व्याख्यानम्।	"	८
अत्र प्रमाणत्वेन देवीभागवतोदाहरणम्।	७९	१

कारिका. १३.

"प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः"इत्यत्र कः प्रकाश-

विषयः.	पृ.	पं.
कः ? कौ वा प्रवर्तकनियामकाविति जिज्ञासया कारिकावतारणम् ।	”	८
कारिकाव्याख्यानम्, सत्त्वस्वरूपकार्यादिनिरूपणम् ।	”	१४
लाघवपदार्थकथनम् ।	”	१५
रजःस्वरूपकार्यादिनिरूपणम् ।	८०	१
तमःस्वरूपादिनिरूपणम् ।	”	६
ननु परस्परविरुद्धा एते किमिति न परस्परमुपहन्यन्ते सुन्दोपसुन्दवदिति शङ्कयाऽवशिष्टकारिकांशावतारणतद्व्याख्याने ।	”	१२
तदुपपादनम् ।	”	१५
सुखदुःखमोहानां परस्परभिन्नत्वव्यवस्थापनम् ।	८१	५
अत्र दृष्टान्तः ।	”	९
कारिकार्थोपसंहारः ।	८२	१
सुखप्रकाशलाघवादीनामेकत्वव्यवस्थापनम् ।	”	३

कारिका. १४.

‘पृथिव्यादिषु प्रत्यक्षगोचरेषु भवन्त्वविवेकित्वादयः, प्रत्यक्षागोचरेषु प्रधानादिषु तु कुतः ?’ इति जिज्ञासया कारिकावतारः ।	”	१०
कारिकास्थ‘अविवेकि’पदस्य अविवेकित्वार्थकत्वकथनं, तत्र युक्तिप्रदर्शनं च ।	८३	५
‘अविवेक्यादेः कुतःसिद्धिः ?’ इत्याशङ्कया “त्रैगुण्यात्” इत्यंशावतारः, तद्व्याख्यानं, तस्याऽन्वयिहेतुप्रदर्शकत्वकथनं च ।	”	८

विषयः.	पृ.	पं.
अत्रैव व्यतिरेकिहेतुप्रदर्शनपरत्वेन "तद्विपर्ययाभावात्" इत्यंशावतारणम् ।	"	१२
"त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात्" इत्यंशस्याऽवीतत्वोपगमेन वा ग्रन्थसङ्गमनम् ।	"	१४
'अव्यक्तसिद्धौ खलु तत्राऽविवेकित्वादयः सिद्ध्येयुः, तदेव तु कुतः सिध्यति ?' इत्याशङ्कया "कारणगुणात्मकत्वात्" इत्यादिकारिकावशिष्टभागावतारः ।	"	१६
तद्व्याख्यानम् ।	८४	३

कारिका. १५–१६.

व्यक्तेभ्यः परमाणुभ्यो जगदुत्पत्स्यत इत्यव्यक्ते प्रमाणाभाव इति शङ्कया कारिकावतारः।	"	८
"भेदानां" इत्यस्य व्याख्या ।	८५	५
पर्यवसन्नप्रतिज्ञावाक्यप्रदर्शनम् ।	"	६
अत्र हेतुविधया 'कारणकार्य–' इत्याद्यवतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	"	७
कारणकार्यविभागनिरूपणम् ।	"	८
वैश्वरूप्यस्याऽविभागनिरूपणम् ।	८६	६
प्रतिज्ञातार्थस्य निगमनम् ।	८७	२
हेत्वन्तरप्रदर्शनपरत्वेन 'शक्तितः प्रवृत्तेश्च' इत्यंशावतारणम् ।	"	४
तद्व्याख्यानम् ।	"	५

विषयः	पृ.	पं.
उक्तौ द्वावपि हेतू महान्तमेव साधयिष्यतः, न त्वव्यक्तमिति शङ्कयाऽव्यक्तसाधकहेत्वन्तरप्रदर्शनपरत्वेन 'परिमाणात्' इत्यंशावतारणं, तदर्थश्च।	"	१२
पर्यवसितानुमानस्वरूपनिरूपणम्।	"	१४
'हेत्वन्तरमाह-"समन्वयात्" इति' इति, कथनम्।	८८	२
तद्व्याख्यानम्।	"	३
अव्यक्तं साधयित्वा तत्प्रवृत्तिप्रकारप्रदर्शकतया 'प्रवर्तते त्रिगुणतः' इत्यंशावतारणम्।	८९	१
तद्व्याख्यानम्।		२
'प्रवृत्त्यन्तरमाह-"समुदयाच्च" इति' इति कथनम्।	"	८
कथमेकरूपाणामनेकरूपा प्रवृत्तिरिति शङ्कया 'परिणामतः सलिलवत्' इत्यंशावतारणम्, तदर्थनिरूपणं च।	"	१३

कारिका. १७.

विषयः	पृ.	पं.
प्रधानाद्यतिरिक्तपुरुषसाधनपरतया कारिकावतारणम्।	९०	७
प्रतिज्ञावाक्यप्रदर्शनम्।	"	१३
तत्र हेतुवाक्यतया 'सङ्घातपरार्थत्वात्' इत्यंशावतारणम्, तदर्थकथनं च।	"	४
अनेन हेतुना सङ्घातान्तरसिद्धावपि न तस्य सङ्घातातिरिक्तत्वसिद्धिरिति शङ्कया 'त्रिगुणादिविपर्ययात्' इतिहेत्वन्तरावतारणम्।	९१	४

विषयः.	पृ.	पं.
तदर्थनिरूपणम्।	"	९
हेत्वन्तरत्वेन 'अधिष्ठानात्' इत्यंशावतारणम्।	९२	१०
तदर्थनिरूपणम्।	"	"
हेत्वन्तरत्वेन 'भोक्तृभावात्' इत्यंशावतारणम्।	९३	२
तदर्थनिरूपणम्।	"	"
प्रकारान्तरेण तदर्थनिरूपणम्।	"	१०
हेत्वन्तरत्वेन 'कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च' इत्यंशावतारणम्।	"	१६
तदर्थनिरूपणम्।	"	१७

कारिका. १७.

पुरुषनानात्वसाधनपरत्वेन कारिकावतारणम्।	९४	६
कारिकाव्याख्यानम्।	"	१३

कारिका. १९.

साक्षित्वादिपुरुषधर्मप्रतिपादकतया कारिकावतारणम्, तद्व्याख्यानं च।	९६	१७

कारिका. २०.

कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यप्रतीतिः साङ्ख्यमते कथमुपपद्यत इति शङ्कया कारिकावतारणम्।	९८	११
कारिकार्थनिरूपणम्।	"	१९

कारिका. २१.

विषयः.	पृ,	पं.
उपकार्योपकारकभावं विना कथं प्रकृतिपुरुषयोः संयोग इति शङ्कया कारिकावतारणम्।	९९	५
कारिकार्थनिरूपणम्, तयोः संयोगोपपादनं च।	"	१२
महदादीनां तत्संयोगजन्यत्वप्रदर्शकतया 'तत्कृतः सर्गः' इत्यंशावतारणं, तदर्थनिरूपणं च।	१००	५

कारिका. २२.

सर्गक्रमनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्।	"	१०
कारिकार्थनिरूपणम्।	"	१५

कारिका. २३.

व्यक्तविशेषबुद्धिनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्।	१०१	९
कारिकाप्रथमभागस्य बुद्धिलक्षकतया व्याख्यानं, निष्कृष्टतल्लक्षणप्रदर्शनं, तस्य लक्षणत्वोपपादनं च।	"	१८
सात्त्विकतामसबुद्धिधर्मप्रतिपादकतया 'धर्मः-' इत्याद्यंशावतारणम्।	१०२	६
धर्मपदार्थनिरूपणम्।	"	९
अभ्युदयहेतुधर्मकथनम्।	"	"
निःश्रेयसहेतुधर्मनिरूपणम्।	"	१०
ज्ञानपदार्थनिरूपणम्।	"	११
वैराग्यपदार्थनिरूपणम्।	"	१२

विषयः	पृ.	पं.
वैराग्यविभागः।	"	१३
यतमानसंज्ञावैराग्यनिरूपणम्।	"	१४
व्यतिरेकसंज्ञावैराग्यनिरूपणम्।	१०३	३
एकेन्द्रियसंज्ञावैराग्यनिरूपणम्।	"	७
वशीकारसंज्ञावैराग्यनिरूपणम्।	"	९
ऐश्वर्यनिरूपणम्।	"	१५
अणिमस्वरूपम्।	"	१६
लघिमस्वरूपम्।	"	१७
गरिमस्वरूपम्।	"	१९
महिमस्वरूपम्।	१०४	१
प्राप्तिस्वरूपम्।	"	२
प्राकाम्यस्वरूपम्।	"	३
वशित्वस्वरूपम्।	"	५
ईशित्वस्वरूपम्।	"	६
कामावसायित्वस्य सत्यसङ्कल्पतायामन्तर्भावकथनम्।	"	७
तामसबुद्धिधर्मनिरूपणम्।	"	१२

कारिका. २४.

अहङ्कारलक्षणप्रदर्शकतया कारिकावतारणम्।	"	१५
कारिकार्थनिरूपणम्।	१५०	३
अहङ्कारकार्यद्वयप्रतिपादकतया 'तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः' इतिकारिकांशव्याख्यानम्।	"	१०

कारिका. २५.

विषयः.	पृ.	पं.
एकरूपादहङ्कारादुभयविधः सर्गः कथमिति शङ्कया कारिकावतारणम्।	"	१६
कारिकार्थनिरूपणम्।	१०६	२

कारिका. २६.

सात्त्विकैकादशकनिरूपणोपयोगितया बाह्यदशकप्रतिपादिकेयं कारिकेति कारिकावतारणम्।	"	१९
कारिकार्थनिरूपणम्।	१०७	५

कारिका. २७.

एकादशेन्द्रियनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्।	"	१४
'उभयात्मकम्'इत्यस्य व्याख्यानम्।	"	१९
मनोलक्षणपरतया 'सङ्कल्पकं'इत्यंशस्य व्याख्यानं, तदुपपादनं च।	१०८	३
असाधारणव्यापारयोगित्वान्मनः कथमिन्द्रियमित्याशङ्कया 'इन्द्रियं च'इत्युक्तमिति कथनं, तदंशव्याख्यानं च।	१०७	६
अत्र हेतुवाक्यत्वेन 'साधर्म्यात्'इत्यस्याऽवतारणं, तदर्थकथनं च।	"	९
एकस्मादहङ्कारात्कथमेकादशेन्द्रियाणि?'इति शङ्कया 'गुणपरिणाम–'इत्याद्यंशावतारणं, तद्व्याख्यानं च।	"	१४

कारिका. २८.

विषयः.	पृ.	पं.
दशेन्द्रियकार्यप्रदर्शकतया कारिकावतारणम् ।	११०	४
कारिकार्थकथनम् ।	"	१०

कारिका. २९.

अन्तःकरणत्रयवृत्तिप्रदर्शनपरत्वेन कारिकावतारणम् ।	"	१६
"स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य" इत्यंशस्य व्याख्यानम् ।	१११	४
साधारणासाधारणस्वरूपवृत्तिद्वैविध्यमाहेति परिशिष्टकारिकांशावतारणं, तदर्थोपपादनं च ।	"	९

कारिका. ३०.

त्रिविधकरणस्य वृत्तिः क्रमेण यौगपद्येन वा भवतीति जिज्ञासया कारिकावतारणम् ।	११२	१
क्रमयौगपद्यनिरूपणं सोदाहरणम् ।	"	७
'परोक्षस्थले करणत्रयस्य वृत्तिरित्याह "अदृष्टे"-इत्यादि' इति कथनं, तावदंशव्याख्यानं च ।	११३	१

कारिका. ३१.

'करणानां प्रवृत्तिर्नियमश्च स्वकार्येषु कुतः?' इति जिज्ञासया कारिकावतारणम्, कारिकार्थव्याख्यानं, तदुपपादनं च ।	"	७

कारिका. ३२.

विषयः	पृ.	पं.
करणविभागपरतया कारिकावतारणम्।	११४	२०
कारिकार्थव्याख्यानं, तदुपपादनं च।	११५	६

कारिका. ३३.

त्रयोदशविधकरणानामवान्तरविभागपरतया कारिकावतारणम्।	११६	११
विभागोपपादनम्।	,,	१६
बाह्यान्तरयोर्विशेषप्रदर्शकतयाऽवशिष्टांशव्याख्यानम्।	११७	४
प्रसङ्गाद्वैशेषिकाभिमतकालरूपतत्त्वान्तरखण्डनम्।	,,	१२

कारिका. ३४.

बाह्येन्द्रियविषयप्रदर्शकतया कारिकावतारणं, तदर्थनिरूपणं च।	११८	५

कारिका. ३५.

उक्तेषु करणेषु कस्य प्राधान्यमप्राधान्यं चेति शङ्कया कारिकावतारणम्।	११९	९
कारिकार्थनिरूपणम्।	१२०	३

कारिका. ३६.

बुद्धेः सर्वापेक्षया प्राधान्यप्रदर्शकतया कारिकावतारणम्।	,,	८

विषयः.	पृ.	पं.
कारिकार्थनिरूपणम्।	,,	१५

कारिका. ३७.

कस्माद्विषयान् करणानि बुद्धौ प्रयच्छन्ति, न बुद्धिरन्येभ्य इति शङ्कया कारिकावतारणम्।	१२१	९
कारिकार्थनिरूपणम्।	,,	१५
बुद्धेरेव पुरुषस्य भोगजनकत्वेऽनिर्मोक्ष इतिशङ्का- निरासकतया 'सैव च-'इत्याद्यंशव्याख्यानम्।	१२२	८

कारिका. ३८.

विशेषाविशेषविभाजकतया कारिकावतारणम्।	१२३	१०
कारिकार्थनिरूपणं, तदुपपादनं च।	,,	१५

कारिका. ३९.

विशेषाणामवान्तरविशेषप्रदर्शकतया कारिकावतारणम्।	१२४	१६
कारिकार्थनिरूपणम्।	१२५	१

कारिका. ४०.

सूक्ष्मशरीरनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्।	,,	१४
प्रथमतः स्वरूपकथनम्।	,,	२०
षाट्कौशिकशरीरसाधनम्।	१२६	७
सूक्ष्मशरीरस्य धर्माधर्मराहित्येऽपि संसारोपपादनम्।	,,	१३

विषयः.	पृ.	पं.
तस्याऽनित्यत्वकथनम्।	,,	२०

कारिका. ४१.

सूक्ष्मशरीरे प्रमाणप्रदर्शकतया कारिकावतारणं, तदर्थकथनं, तत्राऽऽगमप्रदर्शनं च।	१२७	५

कारिका. ४२.

सूक्ष्मं शरीरं यथा संसरति, येन च कारणेन, तत्प्रदर्शयतीति कारिकावतारणं, तदर्थकथनोपपादने च।	१२८	११

कारिका. ४३.

निमित्तनैमित्तिकविभागपरतया कारिकावतारणं, तदर्थनिरूपणं च।	१२९	१३

कारिका. ४४—४५.

कुत्र किं निमित्तमिति जिज्ञासया कारिकावतारणं, तदर्थकथनं च।	१३०	१३
बन्धत्रैविध्यनिरूपणम्।	१३१	७
अवशिष्टकारिकांशव्याख्यानम्।	१३२	५

कारिका. ४६.

सामान्यतो विशेषतश्च बुद्धिधर्मनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्।	,,	१७
कारिकार्थनिरूपणम्।	१३३	५

कारिका. ४७.

विषयः.	पृ.	पं.
पञ्चाशद्भेदबुद्धिधर्मगणनपरतया कारिकावतारणम्।	१३४	१
अस्मितादीनां विपर्ययत्वोपपादनम्।	"	६
प्रकारान्तरेण तदुपपादनम्।	"	१०

कारिका. ४८.

विपर्ययावान्तरभेदनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्।	१३५	५
कारिकार्थकथनं, तत्तद्विपर्ययभेदस्वरूपप्रदर्शनं च।	"	११

कारिका. ४९.

अशक्तिभेदनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्, तदर्थनिरूपणं च।	१३६	२०

कारिका. ५०.

तुष्टिभेदानिरूपणपरतया कारिकावतारणम्, तदर्थानिरूपणं च।	१३९	४

कारिका. ५१.

सिद्धिभेदानिरूपणपरतया कारिकावतारणम्, तदर्थनिरूपणं च।	१४३	१
अन्यैः प्रकारान्तरेण कारिकाव्याख्यानम्।	१४४	१९

विषयः.	पृ.	पं.
एतेषु बुद्धिधर्मेषु के हेया इति जिज्ञासया 'सिद्धेः पूर्वः-'इत्याद्यंशावतारणं, तदर्थकथनं च ।	१४५	१२

कारिका. ५२.

उभयविधसर्गावश्यकत्वप्रदर्शनपरतया कारिकावतारणं, तदर्थकथनं च ।	१४६	५
उभयोरन्योन्यापेक्षितयाऽऽवश्यकत्वकथनं, अन्योन्यापेक्षित्वेऽन्योन्याश्रयापत्तिरितिशङ्कानिरासश्च ।	१४७	८

कारिका. ५३.

भूतादिसर्गविभाजकतया कारिकावतारणं, तदर्थकथनं च ।	"	१८

कारिका. ५४.

अस्य सर्गस्य त्रैविध्यकथनपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	१४८	१४

कारिका. ५५.

सर्गस्य दुःखहेतुत्वप्रदर्शकतया कारिकावतारणं, तदर्थकथनं च ।	१४९	१०

कारिका. ५६.

सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तिनिराकरणपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	१५०	१२

कारिका. ५७.

विषयः.	पृ.	पं.
ईश्वरनिराकरणपरतया कारिकावतारणम्, तद्व्याख्यानं च ।	१५१	१४

कारिका. ५८.

स्वार्थसादृश्यस्य परार्थ्यनिरूपणपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	१५३	१६

कारिका. ५९.

प्रकृतिः कुतो निवर्तत इतिशङ्कानिरासपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	१५४	१०

कारिका. ६०.

परार्थप्रवृत्तेः स्वार्थनान्तरीयकतया प्रकृतेश्च स्वार्थविरहेण कथं प्रवृत्तिरितिशङ्कानिराकरणपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	१५५	३

कारिका. ६१.

प्रकृतिर्निवृत्ताऽपि पुनः कुतो न प्रवर्त्स्यत इतिशङ्कानिरासपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	,,	१६

कारिका. ६२.

पुरुषस्य कदाऽपि बन्धासम्भवात्कथमस्य मुक्तिरिति शङ्काया इष्टापत्तिरूपोत्तरप्रदानपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	१५६	१३

कारिका. ६३.

विषयः	पृ.	पं.
प्रकृतेरपि बन्धः किंनिमित्तक इतिशङ्कानिरासपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च।	१५७	१५

कारिका. ६४.

अवगतमीदृशं तत्त्वं, ततः किमिति शङ्कया कारिकावतारणम्, तद्व्याख्यानं, तदर्थोपपादनं च।	१५८	९
कारिकायाः प्रकारान्तरेण व्याख्यानम्।	१६०	१०

कारिका. ६५.

'एतादृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण किं सिध्यति?'-इति शङ्कया कारिकावतारणम्।	१६१	८
तद्व्याख्यानं, तदर्थोपपादनं च।	"	१३

कारिका. ६६.

'तत्त्वज्ञानानन्तरमपि प्रकृतिपुरुषसंयोगस्य तदवस्थत्वात्कुतो न पुनः सर्गः?' इति शङ्कया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च।	१६२	७

कारिका. ६७.

तत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरमेव देहपातोऽपि स्यादिति शङ्कया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च।	१६३	१४

कारिका. ६८.

विषयः.	पृ.	पं.
संस्कारवशाच्छरीरं तिष्ठतीति चेत्पुनरनिर्मोक्षापत्तिरिति शङ्कया कारिकावतारणं तद्व्याख्यानं च ।	१६५	५

कारिका. ६९.

उक्तानामर्थानां श्रद्धेयतासिद्ध्यै परमर्ष्यभिमतत्वप्रदर्शनपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	"	१९

कारिका. ७०-७१.

परमर्षिप्रोक्तानां प्रामाण्येऽपि कारिकाया ईश्वरकृष्णकृतायाः कुतः प्रामाण्यमिति शङ्कया कारिकावतारणं,तद्व्याख्यानं च ।	१६६	१४

कारिका. ७२.

साङ्ख्यकारिकायाः शास्त्रत्वप्रदर्शनपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	१६७	१५
ग्रन्थोपसंहारः ।	१६८	१५

* ॐ तत्सत् *

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां नमामः ॥
अजा ये तां जुषमाणां भजन्ते
जहत्येनां भुक्तभोगां नुमस्तान् ॥ १ ॥

(१) तत्रभवान् विपश्चिदपश्चिमो वाचस्पतिमिश्रः सांख्यसूत्रभूतां कारिकावलीं व्याचिख्यासुः प्रारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिकारणेन कियद्वर्णान्यथाकारेण अजामेकामिति श्रौतेनैव मङ्गलेन 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इति सूत्रोक्ताशब्दत्वहेतुं श्लथयन्प्रधानस्य वैदिकत्वं च व्यवस्थापयन् सांख्यसिद्धान्तसूचनपूर्वकं प्रकृतिं पुरुषांश्च ग्रन्थादौ प्रणमति-अजामेकामिति। न जायते इति अजा मूलप्रकृतिरित्यर्थः। तां नमामः इति सम्बन्धः। ननु कथं प्रत्यक्षाविषयायाः प्रकृतेः सत्त्वं येन नमस्कारः सविषयः स्यादिति चेत्, कार्यलिङ्गकानुमानेन तस्याः सत्त्वं साधयति—बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति। विमताः प्रजाः सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकाः तत्स्वभावान्वितत्वात् घटवत् इति प्रधानसिद्धिः। अनवस्थापरिहाराय परमाणूनां निराकरणाय च एकामित्युक्तम्। एकस्या अपि गुणवैचित्र्याद्विचित्रकार्यकर्तृत्वद्योतनाय लोहितशुक्ल-

कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये ॥
पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते(१)नमस्यामः ॥ २ ॥

इह खलु प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिता ऽवधेयवचनो भवति प्रेक्षावताम् । अप्रतिपित्सितमर्थं तु प्रतिपादयन् 'नायं लौकिको नापि परीक्षकः' इति प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत । स चैषां प्रतिपित्सितो ऽर्थो, यो ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थाय कल्पते, इति प्रारिप्सितशास्त्रविषयज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात्(२) तद्विषयजिज्ञासामवतारयति—

(३)दुःखत्रयाभिघाताज्
जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ॥

कृष्णामिति । जुषमाणां स्वकार्यभोगादिभिः सेवमानाम् । भजन्ते तामेव आत्मत्वेन गृहीत्वा तद्धर्मान् आत्मन्यध्यस्यन्ति, त एव उत्पन्नविवेकज्ञानाः भुक्तभोगां जहति परित्यजन्ति ॥ १ ॥

(१) वयमिति शेषः

(२) प्रारब्धुमिष्टं यच्छास्त्रं तस्य यो विषयः पञ्चविंशतितत्त्वानि तज्ज्ञानस्य, परमपुरुषार्थो मोक्षः तस्य साधनं यद् सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानं तस्य हेतुत्वात् ।

(३) अत्र अनुमानप्रकारस्तु–शास्त्रप्रतिपाद्यो विषय एव मुमुक्षुणा जिज्ञास्यः तं प्रति दुःखत्रयनिवृत्ति-

दृष्टे साऽपार्था चेत्
नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥

एवं हि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत यदि दुःखं नाम जगति न स्यात्, सद्वा न जिहासितम्, जिहासितं वा अशक्यमुच्छेत्तुम् । अशक्यसमुच्छेदता च द्वेधा—दुःखस्य नित्यत्वात्, तदुच्छेदो-

रूपप्रयोजनवत्त्वात् । यद् यत् सप्रयोजनं तत् जिज्ञास्यं यथा धर्मादिकम् । अत्र शास्त्रविषयजिज्ञासामन्तरेणापि दृष्टोपायेनैव सप्रयोजनवत्त्वसिद्धौ शास्त्रविषयजिज्ञासा व्यर्था इति अन्यथासिद्धत्वं शङ्कते—दृष्टे साऽपार्थेति । तत्खण्डयति—नैकांतेति । एकान्तो-दुःखनिवृत्तेरवश्यंभावो अर्थात्—दुःखनिवृत्तिरूपफलोपधायकत्वम् । अत्यंतो निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पादः अर्थात्—स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम् । तथाच इदमत्रानुमानशरीरम्-मुमुक्षुणा दृष्टोपायो न जिज्ञास्यः स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखत्रयानिवृत्तिरूपफलोपधायकत्वाभावात् । अतः एतादृशदुःखनिवृत्तिरूपफलसाधनत्वे शास्त्रीयज्ञानस्यैवेति तद्विषय एव मुमुक्षुणा जिज्ञास्यः । एतेन—यथाश्रुते दुःखापघातकहेतुरूपपक्षे आत्मनिष्ठस्य दुःखत्रयापघातस्य हेतोरसत्त्वात् कथमत्र हेतुसाध्यभाव इति शङ्का निरस्ता ।

पायापरिज्ञानाद्वा । शक्यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्यानुपायत्वाद्वा, सुकरस्योपायान्तरस्य सद्भावाद्वा ॥

तत्र न तावद् दुःखं नास्ति नाप्यजिहासितमित्युक्तम्—"दुःखत्रयाभिघातात्" इति । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयम् । तत् खलु आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च ।

तत्राध्यात्मिकं द्विविधम्, शारीरं मानसं च । शारीरम्—वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् ।

मानसं काम-क्रोध-लोभ-मोह-भयेर्ष्या-विषाद-विषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वञ्चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् ।

बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकम्—मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकं तु—यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम् । तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलवेदनीयतयाऽभिसम्बन्धोऽभिघात इति । एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरु-

क्तः। यद्यपि न सन्निरुध्यते(१) दुःखम्, तथाऽपि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपरिष्टादुपपादयिष्यते।

तस्मादुपपन्नम् "तदपघातके हेतौ" इति। तस्य दुःखत्रयस्य अपघातकः तदपघातकः। उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या सन्निकृष्टस्य 'तदा'(२)परामर्शः। अपघातकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपाद्यो, नान्य इत्याशयः।

अत्र शङ्कते—"दृष्टे साऽपार्था चेत्" इति।

अयमर्थः—अस्तु तर्हि दुःखत्रयम्, जिहासितं च तद्भवतु, भवतु च तच्छक्यहानम्, सहतां च शास्त्रगम्य उपायस्तदुच्छेत्तुम्। तथाऽप्यत्र प्रेक्षावतां जिज्ञासा न युक्ता, दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात्। तत्त्वज्ञानस्य तु अनेकजन्मा-

---

(१) सत्कार्यवादिनां साङ्ख्यानां मते दुःखस्य नित्यत्वात्।

(२) दुःखत्रयाभिघातरूपसमासे अभिघाते गुणभूतस्यापि दुःखत्रयस्य बुद्ध्या सन्निकृष्टस्य अर्थात् बुद्धिविषयस्य तच्छब्देन परामर्शः।

अयम्भावः—तदादिसर्वनाम्नां विशेष्यपरामर्शकत्वमिति नास्ति नियमः, किन्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेवेति विशेषणीभूतस्यापि दुःखत्रयस्य बुद्धिस्थत्वात्तत्पदेन ग्रहणं सम्भवतीति।

भ्यासपरम्पराऽऽयाससाध्यतयाऽतिदुष्करत्वात् ।

तथा च लौकिकानामाभाणकः—

अक्के(१) चेन्मधु विन्दते किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ॥

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ इति ।

सन्ति चोपायाः शतशः शारीरदुःखप्रतीकारायेषत्करा भिषजां वरैरुपदिष्टाः । मानसस्यापि सन्तापस्य प्रतीकाराय मनोज्ञस्त्री–पान–भोजन–विलेपन–वस्त्रालङ्कारादिविषयसम्प्राप्तिरुपायः सुकरः । एवमाधिभौतिकस्यापि दुःखस्य नीतिशास्त्राभ्यास–कुशलतानिरत्ययस्थानाध्यसनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्करः । तथाऽऽधिदैविकस्यापि दुःखस्य मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगः सुकरः प्रतीकारोपाय इति ॥

निराकरोति–"न" इति । कुतः ? "एकान्तात्यन्ततोऽभावात्" । एकान्तो–दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः, अत्यन्तो–निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पादः, तयोः एकान्तात्यन्तयोरभावः एकान्तात्यन्ततोऽभावः । षष्ठीस्थाने सार्वविभक्तिकस्तसिः ।

एतदुक्तं भवति–यथाविधि रसायनादिकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्या-

(१) अक्के गृहकोणे अर्के इति पाठे अर्कवृक्षे ।

ध्यात्मिकादेर्दुःखस्य निवृत्तेरदर्शनात् अनैकान्तिकत्वम्, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनात् अनात्यन्तिकत्वम्, इति सुकरोऽपि ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्न दृष्ट उपाय(१) इति नापार्था जिज्ञासेत्यर्थः ॥

यद्यपि दुःखममङ्गलम्, तथाऽपि तत्परिहारार्थत्वेन तदपघातो मङ्गलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्तनमिति ।

॥ १ ॥

स्यादेतत् । मा भूद् दृष्ट उपायः, वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः सहस्रसंवत्सर(२)पर्यन्तः कर्मकलापस्तापत्रयमेकान्तमत्यन्तञ्चापनेष्यति । श्रुतिश्च, "स्वर्गकामो यजेत" इति । स्वर्गश्च—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्(३)
॥ १ ॥

इति । (तन्त्रवा०)

दुःखविरोधी सुखविशेषश्च स्वर्गः । स च स्वशक्त्या समूलघातमपहन्ति दुःखम् । न चैष क्षयी ।

---

(१) दृष्ट उपायः दुःखनिवृत्तेः उपायः न इति उपायपदमावर्तनीयम् । (२) संवत्सरशब्दो दिनवाचकः इति मीमांसायां निर्णीतम् ।

(३) स्वर्गपदवाच्यमित्यर्थः ।

तथा हि श्रूयते—"अपाम सोममममृता अभूम" इति। तत्क्षये कुतोऽस्यामृतत्वसम्भवः ? तस्माद्वैदिकस्योपायस्य तापत्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्तयामाहोरात्रमाससंवत्सरनिर्वर्तनीयस्यानेकजन्मपरम्पराऽऽयाससम्पादनीयात् विवेकज्ञानाद् ईषत्करत्वात् पुनरपि व्यर्था जिज्ञासा इत्याशङ्क्याह—

(१)दृष्टवदानुश्राविकः, स
ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ॥

---

(१) मुमुक्षुणा आनुश्राविकोऽप्युपायो न जिज्ञास्यः ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयानिवर्तकत्वात् दृष्टवत्।

अत्र हेतोरसिद्धत्वाशङ्कायां तं हेतुं साधयति–स हीति। आनुश्राविकोपायः ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयनिवर्तको न भवति अविशुद्धियुक्तत्वात क्षययुक्तत्वात् अतिशययुक्तत्वात्।

यद्यपि क्षयातिशयौ फलनिष्ठौ, उपायनिष्ठं क्षयातिशययुक्तत्वं न ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयनिवर्तकाभावप्रयोजकम्, क्षयिष्णुना सातिशयेन च उपायेन नित्यनिरतिशयफलजननसम्भवात् अतः क्षयिष्णुफलजनकत्वात् सातिशयफलजनकत्वात् इति हेतुः परिष्करणीयः। अविशुद्धियुक्तत्वादिति हेतुना च साङ्गस्य ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः सुखजनकापूर्वजनजनकत्ववत् दुःखजनकपापापूर्वजनकत्वमस्ति इति द्यो-

तद्विपरीतः श्रेयान्,
व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥

"दृष्ट" इति । गुरुपाठादनु श्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः । एतदुक्तं भवति—श्रूयत एव परं न केनापि क्रियते इति । तत्र भव आनुश्रविकः, तत्र प्राप्तो ज्ञात इति यावत् । आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्तते, ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ।

यद्यपि च "आनुश्रविकः"इति सामान्याभिधानम्, तथाऽपि कर्मकलापाभिप्रायं द्रष्टव्यम्, विवेकज्ञानस्या-

---

तितम् । तेन दुःखसंभिन्नसुखजनकत्वात् इति हेतुः पर्यवसितः । तथाच विषसंपृक्तमधुरभोजनवत् इदमपि मुमुक्षुणा हेयम् इति तात्पर्यम् । एवं च पूर्वपक्षे 'यन्न दुःखेन'इत्यादिना स्वर्गलक्षणमुपवर्ण्य तादृशस्वर्गसाधनत्वेन ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवर्तकत्वं पूर्वपक्षिणा आनुश्रविकस्य उपायस्य यत् प्रसाधितं तत् खण्डितं भवति ।

तथाहि—अविशुद्धियुक्तत्वेन पापजनकत्वात् ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः दुःखसंभिन्नफलजनकत्वात दुःखासंभिन्नत्वरूपविशेषणस्य असिद्धिर्दर्शिना । एवं क्षयिष्णुरूपफलजनकत्वादित्यनेन 'नच ग्रस्तमनंतरम्'इति विशेषणं निरस्तं भवति । सातिशयफलजकत्वेन हेतुना 'अभिलाषोपनीतम्'इति विशेषणं निरस्तम् ।

घ्यानुश्रविकत्वात् । तथा च श्रूयते—"आत्मा वाऽरे ज्ञातव्यः" प्रकृतितो विवेक्तव्यः(१) (२ । ४ । ५), "न स पुनरावर्तते" (छा० ८ । १५) इति ॥

अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह—"स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" इति । "अविशुद्धिः" सोमादियागस्य पशुबीजादिवधसाधनता । यथाऽऽह स्म भगवान् पञ्चशिखाचार्यः—"स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः" इति । 'स्वल्पः सङ्करो' ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनाऽपूर्वेण सङ्करः । 'सपरिहारः,' कियताऽपि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः ।

अथ च प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितम्, प्रधानकर्मविपाकसमये स पच्यते । तथाऽपि यावदसावनर्थं सूते तावत् प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्तत इति सप्रत्यवमर्षः । मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम् ॥

न च—"न हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत"

(१) ज्ञातव्य इत्येतस्य साङ्ख्यमतेन व्याख्या प्रकृतितो विवेक्तव्य इति न तु अयं श्रौतः पाठः ।

इत्यनेन बाध्यते—इति युक्तम्, विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चिद्विरोधः, भिन्नविषयत्वात् ।

(१)तथा हि—"न हिंस्यात्"इति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते, न त्वक्रत्वर्थत्वमपि, "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते, नानर्थहेतुत्वाभावः, तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधोऽस्ति । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकरिष्यतीति ॥

क्षयातिशयौ च फलगतावप्युपाये उपचरितौ ।

---

(१) न हिंस्यादिति निषेधेन हि 'हिंसा पुरुषानर्थकरी'इत्येव बोध्यते नतु 'हिंसा क्रतूपकारिका न' इत्येवमपि । एवं 'पशुमालभेत' इतिवाक्येनापि 'हिंसा यागोपकारिणी, इत्येव ज्ञाप्यते, नतु "हिंसा नानर्थकरी" इति । एवं च भिन्नार्थबोधकत्वान्न विरोधः । यदि च न हिंस्यादित्यस्य 'हिंसाऽनर्थहेतुः अक्रत्वर्था च' इति अर्थद्वयम्, तथा "अग्निषोमीयं पशुमालभेत' इत्यस्यापि 'पश्वालम्भनं क्रत्वर्थं, नानर्थहेतुः' इति अर्थद्वयं कल्प्येत' तदा वाक्यभेदः स्यात् स चानिष्ट इत्यभिप्रायेणाह *तथाहीति ।

क्षयित्वं च स्वर्गादेः 'सत्त्वे सति कार्यत्वात्' अनुमितम् । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनम्, वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येत्यतिशययुक्तत्वम् । परसम्पदुत्कर्षो हि हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोति ॥

"अपाम सोमममृता अभूम" इति चामृतत्वाभिधानं चिरस्थेमानमुपलक्षयति(१) । यदाहुः—

"आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति ॥ अत एव च श्रुतिः—

"न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः ।
परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति" इति ।

तथा "कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमीहमानाः ।

तथा परे ऋषयो ये मनीषिणः परं कर्मभ्यो ऽमृतत्वमानशुः" इति च ॥

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—"तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इति । तस्माद्—आनुश्रविकात् दुःखापघातकोपायात् सोमपानादेरविशुद्धाद् अनित्यसातिशयफलात् विपरीतः विशुद्धः हिंसा-

(१) चिरस्थेमानं चिरस्थायित्वमित्यर्थः ।

दिसङ्कराभावात्, नित्यनिरतिशयफलः, असकृत् अपुनरावृत्तिश्रुतेः । न च कार्यत्वेनानित्यता फलस्य युक्ता, भावकार्यस्य तथात्वात्, दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्यस्यापि तद्वैपरीत्यात् । न च दुःखान्तरोत्पादः, कारणाप्रवृत्तौ कार्यस्यानुत्पादात्, विवेकज्ञानोपजननपर्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः । एतच्चोपरिष्टादुपपादयिष्यते ।

अक्षरार्थस्तु—तस्मात्—आनुश्रविकात् दुःखापघातकात् हेतोः, विपरीतः—सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः साक्षात्कारो दुःखापघातको हेतुः, अत एव श्रेयान् । आनुश्रविको हि वेदविहितत्वात् मात्रया(१)दुःखापघातकत्वाच्च प्रशस्यः । सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः । तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः श्रेयान् ।

कुतः पुनरस्योत्पत्तिः ? इत्यत आह—"व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इति । व्यक्तं च अव्यक्तं च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः, तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानम्, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानम् । व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानम् । तयोश्च पारार्थ्येनात्मा परो ज्ञायते, इति ज्ञानक्रमेणाभिधानम् ।

(१) लेशेनेत्यर्थः।

एतदुक्तं भवति—श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यो व्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा, शास्त्रयुक्त्या च व्यवस्थाप्य दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारासेविताद् भावनामयात् विज्ञानमिति। तथा च वक्ष्यति—

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्। (६४) इति।

॥ २ ॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शास्त्रमारभमाणः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय तदर्थं सङ्क्षेपतः प्रतिजानीते—

मूलप्रकृतिरविकृति-
महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त॥
षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ ३ ॥

सङ्क्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिदर्थो विकृतिरेव, कश्चित्प्रकृतिविकृतिः, कश्चिदनुभयरूपः।

तत्र का प्रकृतिः? इत्युक्तम्—"मूलप्रकृतिरविकृतिः" इति। प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानम्, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था, सा अविकृतिः, प्रकृतिरेवेत्यर्थः।

कुतः? इत्युक्तम्-, "मूलेति"। मूलश्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः। विश्वस्य कार्यसङ्घातस्य सा मूलम्, न त्वस्या मूलान्तरमस्ति, अनवस्थाप्रसङ्गात्। न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः।

कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः, कियत्यश्च? इत्यत उक्तम्-"महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त" इति। प्रकृतयश्च विकृतयश्च ता इति प्रकृतिविकृतयः सप्त। तथा हि-महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः, विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः, विकृतिश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य।

अथ का विकृतिरेव, कियती च? इत्यत उक्तम्-"षोडशकस्तु विकारः" इति। षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशकः। तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च। पञ्च महाभूतानि एकादश इन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव, न प्रकृतिरिति। यद्यपि च पृथिव्यादीनां गोघटवृक्षादयो विकाराः, एवं तद्विकारभेदानां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुरादयः, तथाऽपि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरम्। 'तत्त्वा-

न्तरोपादानत्वं च प्रकृतित्वम्' इहाभिप्रेतमिति न दोषः। सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम्(१)।

(१) गोघटादयः पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं न भवन्ति, स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोस्तारतम्याभावात्। यत्र हि तत्त्वान्तरत्वं तत्र स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोस्तारतम्यमनुभूयते। यथा साङ्ख्यमते गुणगुणिनोरभेदादाकाशः शब्दैकगुणः अत्यन्तं सूक्ष्मः, ततो द्विगुणो वायुः स्थूलः, ततस्त्रिगुणं तेजः स्थूलम्, ततोऽपि चतुर्गुणा आपः स्थूलतमाः, ततोऽपि पञ्चगुणा समष्टिरूपा पृथिवी अत्यन्तं स्थूला। अतएव पृथिवीतो जलं सूक्ष्मं, तदपेक्षया किञ्चित् सूक्ष्मं तेजः, इत्येवंक्रमेण सूक्ष्मत्वतारतम्यमनुभूयते। यद्यपि अहङ्कारतत्त्वापेक्षया आकाशोऽपि स्थूल एव, तथापि पृथिव्याद्यपेक्षया सूक्ष्मत्वं द्रष्टव्यम्।

एवं च यादृशं पञ्चभूतानां प्रत्येकं स्थूलत्वतारतम्यमनुभवासिद्धं तादृशं गोघटादीनां पयोबीजादीनां वा नानुभूयते, सर्वेष्वेव समानं स्थूलत्वमनुभूयते। पृथिव्यां हि सर्वापेक्षया स्थूलत्वमनुभूयते, यथा जले उन्मज्जननिमज्जनादिकं कर्तुं शक्यते, न तथा पृथिव्यां, तस्याः प्रतिघातादिधर्मवत्त्वात्। एवमग्रेऽपि। एवं पृथिव्याः पञ्चगुणात्मकत्वात् पञ्चेन्द्रियग्राह्यता विद्यते, जले एकस्य गुणस्य ह्रासात् चतुरिन्द्रियग्राह्यता, तेजसि इन्द्रियत्रयग्राह्यत्वं

अनुभयरूपमुक्तं, तदाह-"न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः"इति । एतच्च सर्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते ॥

॥ ३ ॥

तमिममर्थं प्रामाणिकं कर्तुमभिमताः प्रमाणभेदा

त्रिगुणत्वात् , तदपेक्षया वायौ द्विगुणत्वात् द्वीन्द्रियग्राह्यता, एवं यत्र यत्र तत्त्वान्तरत्वं पञ्चभूतेषु तत्र तत्र स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः तारतम्यं स्पष्टं दृश्यते, नैवं घटादिषु । तत्र हि यादृशं स्थूलत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वं च पृथिव्यां तादृशमेव गोघटादिषु । कुतः ? सर्वेषां समानगुणत्वात् । एतदेवाह ग्रन्थकारः-स्थूलतेति । एवमेव पञ्चभूतकारणस्य अहङ्कारस्य पञ्चभूतापेक्षया सूक्ष्मत्वं महत्तत्त्वापेक्षया स्थूलत्वम्, एवं महत्तत्वस्य तत्कारणस्य तदपेक्षया सूक्ष्मत्वम्, एवं अव्यक्तापेक्षया स्थूलत्वम, एवं अव्यक्तस्य च सर्वकारणत्वात् सर्वापेक्षया सूक्ष्मत्वम्, अत एव तस्य अव्यक्तशब्दाभिधेयत्वम् । इत्येवंरीत्या यत्र यत्र तत्त्वान्तरत्वं तत्र तत्र स्थूलत्वसूक्ष्मत्वतारतम्यमस्त्येवेति न व्यभिचारप्रसक्तिः । एतच्च 'सूक्ष्मविषयत्वमलिङ्गपर्यवसानम्' इतियोगसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । इन्द्रियग्राह्यत्वस्य महदादौ अभावादेव तेषु तत्तारतम्यं न भवति किन्तु पृथिव्यादिषु तदुभयमपि विद्यते इति तदुभयं हेतुत्वेन उपात्तम् । अत एव समुच्चयार्थश्चकारः । एतच्च शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यानावसरे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे नैयायिकमतदूषणप्रक्रियाया 'उभयथा च दोषात्'(२-२-१६) इति सूत्रस्थभामत्यां स्पष्टम् ।

लक्षणीयाः, न च सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यते विशेषलक्षणं कर्तुमिति प्रमाणसामान्यं तावल्लक्षयति—

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च,
सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ॥
त्रिविधम्प्रमाणमिष्टं,
प्रमेयासिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

अत्र च 'प्रमाणम्' इति समाख्यया(१) लक्ष्यः

---

(१) संज्ञया।

अत्र च धारावाहिकबुद्धिस्थलेऽनधिगतविषयत्वाभावेनाऽव्याप्तिरिति नाऽऽशङ्कनीयम्। तत्राऽपि तत्तत्क्षणविशिष्टविषयकत्वेनाऽनधिगतविषयकत्वसम्भवात्।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते—

इत्यभियुक्तोक्तेः। यद्यपि सांख्याचार्यैः कालरूपं तत्त्वान्तरं नाऽभ्युपगम्यते, तथाऽपि यैः कालः स्वीक्रियते तन्मतेऽपि अखण्डस्य एकस्य कालस्य अतीतानागतादिव्यवहारजनकत्वासम्भवादुपाधिभेदैरेव तदुपपादनीयम्। एवञ्च सांख्यमतेऽपि व्यवहारस्याऽप्रत्याख्यानात्तज्जनकत्वं क्लृप्तानामुपाधीनामेव स्वीक्रियत इति तेषामेव कालत्वेन तद्विषयकत्वमादायैव अनधिगतविषयकत्वस्योपपादने बाधकाभावात्। यदि च कालस्य प्रत्यक्षत्वं न भवतीत्याग्रहस्तदा धारावाहिकबुद्धिस्थले ज्ञानभेदो न स्वीक्रियते, यावद्घटस्फु-

परम् । तन्निर्वचनं च लक्षणम् । प्रमीयतेऽनेनेति निर्वचनात् प्रमां प्रति करणत्वं गम्यते । असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः, बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा, तत्साधनं प्रमाणमिति(१) । एनेन संशय-

रणं तावद्घटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव, न तु नाना, वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तस्थायित्वाभ्युपगमात्, अतो नाऽव्याप्तिः । तथाऽपि अधिगतस्यैव घटस्य कालभेदेनेन्द्रियजन्यज्ञाने जातेऽनधिगतविषयकत्वाभावेनाऽव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत्तदाऽनधिगतविषयकत्वपदेन यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन स्वसमानाकारकनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्यत्वमेव विवक्षितम् । स्मृतिजातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन स्वसमानाकारकनिश्चयोत्तरत्वस्यैव सत्त्वेन तज्जातीयान्यत्वाभावात्स्मृतौ नाऽतिप्रसङ्गः । घटविषयकप्रत्यक्षजातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन तत्समानाकारनिश्चयोत्तरत्वस्याऽभावेन तज्जातीयान्यत्वादधिगतघटविषयकज्ञाने नाऽव्याप्तिरिति सर्वं चतुरस्रम् ।

(१) "फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः"(यो. भा. १ पा. सू. ६) इति योगभाष्यानुसारात् चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टबुद्धिवृत्तिः वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं वा फलपदार्थः, स एव मुख्यप्रमाशब्दवाच्यः । एतादृशप्रमाकरणत्वेन बुद्धिवृत्तेः प्रमाणत्वं व्यपदिश्यते, तत्करणत्वेन च इन्द्रियादीन्यपि प्रमाणशब्दवाच्यानि भवन्ति ।

तथाच एतन्मते प्रमा प्रमाणं च द्विविधम् । इन्द्रियादीनां प्रमाणत्वे बुद्धिवृत्तेः प्रमात्वं, तस्याः प्रमाणत्वे पौरुषेयबोधस्य प्रमात्वम् । अतः 'अयं घटः' इत्याद्याकारिका अन्तःकरणवृत्तिः प्रमाणम् । 'घटमहं जानामि' इत्याद्यनुव्यवसायः पुरुषे बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बरूपः पौरुषेयो बोधः इति यत् केषांचिद्व्याख्यानं तन्निरस्तम् ।

यथाहि–जले चन्द्रस्य प्रतिबिम्बः, नतु चन्द्रे जलादेः प्रतिबिम्बः, किन्तु जलगते प्रतिबिम्बे एव जलगताः चञ्चलत्वमलिनत्वादयो धर्माः आरोप्यन्ते, एवं चन्द्रगताः प्रकाशत्वादयो धर्माः जले आरोप्यन्ते, गगनगते मुख्यचन्द्रे तु न आरोपः, किंतु 'चन्द्रः कम्पते' इत्यादिशब्दप्रयोगमात्रम्, तद्वत् बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बे आपतिते बुद्धिगताः सुखदुःखादयो धर्माः सान्निध्यात् प्रतिबिम्ब एव आरोप्यन्ते, न तु बिम्बे, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । एवं बिम्बगताश्च चेतनत्वादयो बुद्धौ प्रतिभासन्ते, अतः बुद्धिपुरुषयोः भेदाग्रहात् बुद्धिरचेतनाऽपि चेतनेव, पुरुषः सुखदुःखादिरहितोऽपि तद्वानिव लक्ष्यते इति पुरुषे बुद्धेः प्रतिबिम्बानङ्गीकारेऽपि सर्वव्यवहारोपपत्तौ पुरुषे बुद्धिप्रतिबिम्बकल्पना व्यर्था ।

यत्तु—

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति पुरुषे बुद्धिप्रतिबिम्बसाधकं वचनं तत् चित्प्रतिबिम्बरूपदर्पणे इति व्याख्येयम् ।

विपर्ययस्मृति(१)साधनेष्वप्रसङ्गः(२) ।
सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं(३) निराकरोति—"त्रिविधम्"

एवं च सति अनुव्यवसायरूपबुद्धिवृत्तेरपि चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टत्वादेव प्रकाशकत्वम्, नतु पुरुषे तत्प्रतिबिम्बद्वारा, इति सुष्ठूक्तम्—बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव पौरुषेयो बोध इति। अधिकं तु योगभाष्यवाचस्पत्ये द्रष्टव्यम् ।

(१) स्मृतेर्यथार्थत्वं नास्ति, नहि यादृशोऽर्थः स्मर्यते यदा तादृश एवासौ तदा, अनुभवेन हि घटोऽयमित्याकारेण वर्तमानो घटो विषयीक्रियते, स्मृत्या तु स घट इति पूर्वावस्थाविशिष्टः, नच स्मृतिकाले पूर्वावस्था वर्तमाना, तस्या अनिवृत्तौ पूर्वतैव न स्यात्, वर्तमानध्वंसप्रतियोगिन एव पूर्वत्वात्, तथा च पूर्वावस्थाधारत्वविशिष्टस्य तद्विशिष्टतया विषयीकरणात् स्मृतिरप्रमा। नच निवृत्तपूर्वावस्थतयैव तमर्थं स्मृतिरालम्बत इति वाच्यम्, पूर्वावस्थानिवृत्तेरननुभूतत्वात्, अननुभूते चार्थे स्मृतेरप्रवृत्तेः । तस्मात्स्मृतेरलक्ष्यत्वमाश्रित्यानधिगतपदेन तद्वारणं सङ्गतमेवेति ध्येयम। विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः ।

(२) नातिव्याप्तिरित्यर्थः । असन्दिग्धादिपदानामनुपादाने सन्देहविपर्ययादिरूपाणामपि चित्तवृत्तीनां प्रमाणत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

(३) प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः, प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एवेति वैशेषिकाः, प्रत्यक्षमनुमानमा-

इति। तिस्रो विधा अस्य प्रमाणसामान्यस्य तत् त्रिविधम्, न न्यूनं, नाऽप्यधिकमित्यर्थः। विशेषलक्षणानन्तरश्चैतदुपपादयिष्यामः।

कतमाः पुनस्ता विधाः? इत्यत आह—"दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च" इति। एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायम्, लोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य, तस्यैवात्राधिकारात्। आर्षं तु विज्ञानं योगिनामूर्ध्वस्रोतसां(१) न लोकव्युत्पादनायालमिति सदपि नाभिहितम्, अनधिकारात्।

स्यादेतत्—मा भून्न्यूनम्, अधिकं तु कस्मान्न भवति? सङ्गिरन्ते हि प्रतिवादिनः उपमानादीन्यपि प्रमाणानि, इत्यत आह—"सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्" इति। एष्वेव दृष्टानुमानाप्तवचनेषु सर्वेषां प्रमाणानां सिद्ध-

---

गम इति साङ्ख्याः, उपमानेन सह चत्वार्येतानि प्रमाणानीति नैयायिकाः, अर्थापत्त्यनुपलब्धिभ्यां सह षट् प्रमाणानीति भाट्टवेदान्तिनौ, सम्भवैतिह्याभ्यां सहाष्टाविति पौराणिकाः, चेष्टया सह नवेत्यालङ्कारिकाः, सेयं सङ्ख्याविप्रतिपत्तिरित्यर्थः।

(१) ऊर्द्ध्वं विषयेभ्यो बहिः परे तत्त्वे स्रोतः— वृत्तिप्रवाहो येषां योगिनाम्।

त्वात्—अन्तर्भावादित्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्यत इत्युक्तम् ।

अथ प्रमेयव्युत्पादनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात् प्रमाणं सामान्यतो विशेषतश्च लक्षयति ? इत्यत आह—"प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि" इति । सिद्धिः—प्रतीतिः ।

सेयमार्याऽर्थक्रमानुरोधेन(१) पाठक्रममनादृत्यैव व्याख्याता ।

॥ ४ ॥

सम्प्रति प्रमाणविशेषलक्षणावसरे प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात् तदधीनत्वाच्चानुमानादीनां सर्ववादिनामविप्रतिपत्तेश्च, तदेव तावल्लक्षयति—

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं,

---

(१) अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति पाठक्रमानुसारेणानुष्ठाने अग्निहोत्रहोमस्य श्रुतद्रव्यं विहाय द्रव्यान्तरेण कल्पितेनानुष्ठानं कर्तव्यतयाऽऽपतति, तदनन्तरं च यवागूपाकस्य दृष्टप्रयोजनाभावेन केवलमदृष्टार्थकत्वं कल्पितं स्यादिति प्रयोजनवशात् क्रममाश्रित्य पूर्वं यवागूं पक्त्वाऽनन्तरं होमः कर्तव्य इति सिद्धान्तितं मीमांसायां, तेनैव प्रकारेणाऽत्रापि पाठक्रममनादृत्यैव व्याख्यानं कृतमित्यर्थः ।

त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्,
आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ॥ ५ ॥

"प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्" इति । अत्र "दृष्टम्" इति लक्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टं तु लक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः(१) ।

अवयवार्थस्तु—विसिन्वन्ति—विषयिणमनुबध्नन्ति, स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । "विषयाः" पृथिव्यादयः सुखादयश्च । अस्मदादीनामविषयाः तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वस्रोतसां च विषयाः । विषयं विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयम् । वृत्तिश्च सन्निकर्षः(२) । अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रिय-

(१) समानजातीयेभ्यः असमाजातीयेभ्यश्च पदार्थेभ्यो यो व्यवच्छेदः—व्यावर्तनं स एव लक्षणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अनेन समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वमिति लक्षणलक्षणमपि सूचितं भवति ।

सजातीयमात्रव्यवच्छेदके विशेषणेऽतिव्याप्तिवारणाय असमानेति । विजातीयव्यवच्छेदके गोत्वादौ अतिव्याप्तिनिरासाय समानेति ।

(२) वर्तते इति पदघटकवृतुधात्वर्थरूपा वृत्तिश्चात्र सन्निकर्ष एव, न त्विन्द्रियाणां विषयदेश-

मित्यर्थः । तस्मिन् अध्यवसायः, तदाश्रित इत्यर्थः । अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्, उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाऽऽख्यायते । इदं तत् प्रमाणम् । अनेन(१) यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत्फलं प्रमा बोधः ।

बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्यचेतनः, घटादिवत् । एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणामभेदा अचेतनाः । पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः । सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्तिना ज्ञानसुखादिना (२)तत्प्रतिबिम्बितस्तच्छायाप-

---

गमनमित्यर्थः ।

(१) अनेन–बुद्धिव्यापारेण केवलेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहः–बुद्धिव्यापाररूपवृत्तौ प्रतिबिम्बः, स एव फल, तथा च बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बित चैतन्यं चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टा वा बुद्धिवृत्तिः फलं प्रमेति पौरुषेयबोध इति चोच्यते । एवञ्च विषयसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टबुद्धिवृत्तिर्वा प्रत्यक्षप्रमेति फलितार्थः ।

(२) तत्प्रतिबिम्बितः–तस्यां बुद्धौ प्रतिबिम्बितः । तच्छायापत्त्या–बुद्धिच्छायापत्त्या । बुद्धिच्छायापत्तिश्च

त्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनोऽनुगृह्यते। चितिच्छायापत्त्याऽचेतनाऽपि बुद्धिस्तदध्यवसायोऽप्यचेतनश्चेतनवद्भवतीति। तथा च वक्ष्यति–

(१)तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः(२१)इति।

अत्राऽध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिनत्ति, संशयस्याऽनवस्थितग्रहणत्वेनाऽनिश्चितरूपत्वात्। निश्चयोऽध्यवसाय इति चानर्थान्तरम(२)। विषयग्रहणेन चाऽसद्विषयं विपर्ययमपाकरोति। प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयश्च पराकृता भवन्ति।

तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् "प्रतिविषयाध्यवसायः" इति दृष्टस्य सम्पूर्णं लक्षणम्। तन्त्रान्तरेषु लक्षणान्तराणि तैर्थिकानां न दूषितानि,

---

न पुरुषे बुद्धिप्रतिबिम्बः, किन्तु बुद्धौ पुरुषस्य यः प्रतिबिम्बः, तस्मिन् बुद्धिधर्माणामध्यारोपः, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् स एव बुद्धिच्छायापत्तिपदार्थः।

(१) यतः चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे, तस्मात् पुरुषसन्निधानादचेतनमपि महदादिकं लिङ्गं चेतनवद्भवति, तथा गुणानामेव कर्तृत्वेऽपि पुरुषोऽकर्ताऽप्युदासीनः कर्तेव भवतीत्यर्थः।

(२) पर्याय इत्यर्थः।

विस्तरभयादिति ।

'नाऽनुमानं प्रमाणम्' इति वदता लोकायतिकेनाऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तो वा पुरुषः कथं प्रतिपद्येत ?(१) । न च पुरुषान्तरगता अज्ञानसन्देहविपर्ययाः शक्या अर्वाग्दृशा प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुम्, नाऽपि प्रमाणान्तरेण, अनभ्युपगमात् । अनवधृताज्ञानसंशयविपर्ययस्तु यं कञ्चन पुरुषं प्रति प्रवर्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत । तदनेनाऽज्ञानादयः पर

(१) ज्ञायेतेत्यर्थः । अयमभिप्रायः । चार्वाकेण प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति स्वगृहेऽवस्थायोद्घोषितमपि न स्वाभिलषितसाधनाय पर्याप्तं भविष्यतीति सभायां वादिना सह कस्याञ्चित्कथायामेतत्साधनीयम्, परन्तु यद्यसौ परकीयमज्ञानं संशयं विपर्ययं वा नाऽवधारयेत्, तर्हि कथङ्कारं तन्निवारणाय वाक्यमुच्चारयेत्? यद्यपरिज्ञायैवाऽज्ञानादीनि वाक्यमुच्चारयेत्तर्हि प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येतेत्यवश्यमनेन चार्वाकेण अयं वादी अस्मिन्नर्थेऽज्ञानवान्, सन्दिग्धः, विपर्यस्तो वा, विलक्षणचेष्टाविशेषात्, नाऽहं जाने, सन्दिहानोऽहं, विपर्यस्तोऽहमितिवाक्यप्रयोक्तृत्वादिति लिङ्गद्वारा परकीयमज्ञानादिकमनुमातव्यं, न चेदनुमानप्रामाण्यमन्तराऽवकल्पत इति सिद्धं प्रमाणान्तरमनुमानमित्यर्थः ।

पुरुषवर्तिनोऽभिप्रायभेदाद्वचनभेदाद्वा लिङ्गादनुमातव्याः, इत्यकामेनाऽप्यनुमानं प्रमाणमभ्युपेयम् ।

तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानं प्रत्यक्षानन्तरं लक्षणीयम् । तत्राऽपि सामान्यलक्षणपूर्वकत्वाद्विशेषलक्षणस्येत्यनुमानसामान्यं तावल्लक्षयति—"तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्" इति । लिङ्गम्—व्याप्यम्(१) । लि-

(१) व्याप्यं नाम व्याप्तिविशिष्टं, व्याप्तिर्नाम साध्येन सह हेतोः सम्बन्धविशेष, यः प्रतिबन्धोऽविनाभाव इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते । स च द्विविधः—स्वाभाविकः, अर्थात् निरुपाधिकः, सोपाधिकश्च, तत्र यो निरुपाधिकः सम्बन्धविशेषः स एवाऽनुमानाङ्गं, सोपाधिकस्तु व्याप्यत्वासिद्ध इत्युच्यते, यत उपाधिर्नाम उपस्वसमीपवर्तिनि स्वधर्ममादधाति सङ्क्रामयतीत्युपाधिः, यथा जपाकुसुमं स्वसमीपवर्तिनि स्फटिके स्वगतधर्मं लौहित्यमासञ्जयतीत्युपाधिशब्दवाच्यम्, तथा स्फटिके भासमानं यल्लौहित्यं तदौपाधिकमिति व्यवह्रियते, जपाकुसुमे च स्वाभाविकमिति व्यवह्रियते, तदेव वास्तवं, स्फटिके तु समारोपितं भवति लौहित्यं, तद्वत् सोपाधिकधूमसाध्यकवन्हिहेतौ धूमनिरूपितं व्याप्यत्वं वास्तवं नाऽस्ति, किन्तु औपाधिकं, उपाधिश्चाऽऽर्द्रेन्धनसंयोगः, वस्तुतः स एव धूमप्रयोजक इति तत्रैव धूमनिरूपिता व्याप्तिः स्वाभाविकी, वन्हौ तु तत्सन्निधानात् व्याप्तिभ्रमो भवति, अत एवोक्तम्—

ङ्गि—व्यापकम् । शङ्कितसमारोपितोपाधिनिराकरणेन च वस्तुस्वभावगतिबद्धं व्याप्यम्, येन प्रतिबद्धं तद्व्यापकम् । 'लिङ्गलिङ्गिग्रहणेन विषयवाचिना विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति । 'धूमादिर्व्याप्यो वह्न्यादिर्व्यापकः' इति यः प्रत्ययस्तत्पूर्वकम् । लिङ्गिग्रहणं चाऽऽवर्तनीयम् । तेन च लिङ्गमस्याऽस्तीति पक्षधर्मताज्ञानमपि दर्शितं भवति । तत् 'व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम्' इत्यनुमानसामान्यं लक्षितम् ।

अनुमानविशेषान् तन्त्रान्तरलक्षितान् अभिमतान्

"अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ।" इति ।

अन्ये—सोपाधिका हेतवः, परप्रयुक्तानां—उपाधिप्रयुक्तानां व्याप्तीनाम्, उपजीवकाः—आश्रयाः, अत एव तैः—सोपाधिकैर्हेतुभिः पक्षे दृष्टैरपि व्यापकांशस्य—साध्यस्याऽवधारणा न युक्तेति । अत उपाधिविरहितः स्वाभाविकप्रतिबन्धो व्याप्तिस्तद्विशिष्टं व्याप्यं, स च उपाधिर्द्विविधः—शङ्कितः, समारोपितश्च, यत्र साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वादिकं सन्दिग्धं स उपाधिः शङ्कितः, यत्र साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोर्निश्चयः स समारोपितः, सदनुमाने तु वास्तवस्योपाधेरभावात् समारोपित एव

स्मारयति-"त्रिविधमनुमानमाख्यातम्" इति । तत् सामान्यतो लक्षितमनुमानं विशेषतस्त्रिविधं, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्चेति ।

तत्र(१)प्रथमं तावत् द्विविधम्-वीतमवीतं च । अन्वयमुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम्, व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम् ।

तत्राऽवीतं शेषवत् । शिष्यते परिशिष्यते इति शेषः, स एव विषयतया यस्याऽस्त्यनुमानज्ञानस्य तच्छेषवत् । यदाहुः—"प्रसक्तप्रतिषेधे, अन्यत्राऽप्रसङ्गात् शिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेषः"(२)इति (न्यायभा·

भवति शङ्कितो वा, द्वयोरपि अनुकूलतर्कादिभ्यो निवृत्तिः, येन च-व्यापकेन प्रतिबद्धं-यन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टं तद्व्यापकमित्यर्थः ।

(१) प्रथमतोऽनुमानं तावद्द्विविधमित्यर्थः ।

(२) साङ्ख्यमते उपादानोपादेययोस्तादात्म्यं स्वीक्रियते । तच्च भेदसमानाधिकरणोऽभेदः, तेन चाऽऽत्यन्तिकभिन्नत्वमात्यन्तिकाभेदश्च व्यावर्त्यते, अतः तद्धर्मत्वहेतुना पटे तन्तुभेदाभावे साधनीये न भेदमात्रं निषेध्यम्, तस्याऽनिष्टत्वात् । किन्तु अभेदासहचरितभेद एव निषेध्यः । अत एव भेदाभावमात्रसाधने अभेदो न सिद्ध्यति । तथा च पटे तन्तुना सहाऽऽन्य·

व्यम्) । अस्य चाऽवीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते ।

वीतं द्वेधा—पूर्ववत्, सामान्यतोदृष्टं च । तत्रैकं (१)दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत् तत्पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं (२)दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् । तदस्य विषयत्वेना-

न्तिकाभेदस्य कार्यकारणभावादेवाऽप्रसक्त्या नैयायिकाभ्युपगतदिशा आत्यन्तिकभेदस्य प्रसक्तत्वात्तन्निषेधे पारिशिष्यमाणं तादात्म्यमेव । तदेव 'न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते, तद्धर्मत्वात्' इत्यनुमानेन साध्यते । साध्यहेत्वोरन्वयव्याप्तेः पूर्वमप्रसिद्धत्वाद्भवतीदमनुमानं व्यतिरेकीति भावः । न्यायभाष्ये यद्यपि शब्दस्य जातिमत्त्वादनित्यत्वाच्च सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य द्रव्यकर्मान्यतरत्वे प्राप्ते तन्निषेधेन गुणत्वप्रतिपत्तिरेव परिशेष इत्युक्तम् । तथाऽपि न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामिदं परिशेषोदाहरणं नाऽऽदरणीयं, व्यतिरेकिणो हि नामान्तरमिदं परिशेष इति मिश्रैर्व्याख्यानात्तदनुसारेणाऽत्राऽप्याह—'शस्य चेति । अग्रे—नवमकारिकायां न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते—इत्यादिकमेव परिशेषोदाहरणमित्यर्थः ।

(१) दृष्टं स्वलक्षणं विशेषो यस्य, तथाविधं यत् सामान्यं तद्विषयमित्यर्थः ।

(२) अत्राऽपि दृष्टं स्वलक्षणं यस्यैवम्भूतं यत्

ऽस्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् । यथा धूमाद्वह्नित्व(१)सामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते, तस्य वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणं वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ।

अपरं च वीतं सामान्यतोदृष्टं (२)अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयम् । यथेन्द्रियविषयमनुमानम् । अत्र हि रूपादिविज्ञानानां क्रियात्वेन करणवत्त्वमनुमीयते । यद्यपि करणत्वसामान्यस्य छिदादौ वास्यादि स्वलक्षणमुपलब्धम्, तथाऽपि यज्जातीयं रूपादिज्ञाने करणवत्त्वमनुमीयते तज्जातीयस्य करणस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण । इन्द्रियजातीयं हि तत्करणम्, न चेन्द्रियत्वसामान्यस्य स्वलक्षणमिन्द्रियविशेषः प्रत्य-

---

सामान्यमित्यर्थः। तद्विषयतया यस्याऽस्त्यनुमानज्ञानस्य-अनुमितेस्तत् पूर्ववदित्यर्थः । यज्जातीयसाध्यं व्याप्तिज्ञानविषयस्तज्जातीयसाध्यविषयकानुमितिरित्यर्थः ।

(१) वह्नित्वसामान्यविशेषो नाम वह्निजातीयः ।

(२) अयमर्थः । यज्जातीयं साध्यं व्याप्तिज्ञानविषयस्तज्जातीयभिन्नविषयकानुमितिरित्यर्थः । अयं भावः । तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति तद्धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य कारणत्वेऽपि महानसीयवह्नितरवन्ह्यभाववान् पर्वत इत्याकारकेतरविशेषबाधनिश्चयसत्त्वे महानसीयवन्ह्यनुमितौ लाघवामितिलाघव-

क्षगोचरोऽत्रार्वाग्दृशाम्, यथा वह्नित्वसामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निः । सोऽयं पूर्ववतः सामान्यतोदृष्टात् सत्यपि वीतत्वेन तुल्यत्वे विशेषः । अत्र च दृष्टं दर्शनम्, सामान्यत इति सामान्यस्य, सार्वविभक्तिकस्तसिः । अदृष्टस्वलक्षणस्य सामान्यविशेषस्य दर्शनं सामान्यतोदृष्टमनुमानमित्यर्थः । सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितमिति नेहोक्तं विस्तरभयात् ।

(१)प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धप-

ज्ञानसत्त्वे वा वह्निव्याप्यधूमवानितिसामान्यपरामर्शादपि पर्वतो महानसीयवह्निमानिति विशेषविषयकानुमिति र्या जायते सा सामान्यतोदृष्टानुमितिरित्यर्थः ।

(१) अयम्भावः। अगृहीतशक्तिकस्य शब्दस्य बोधानुपधायकत्वात् गृहीतशक्तिकस्यैव तत्स्वीकार्यम् । शक्तिग्रहश्चाऽनुमानाधीनः। तथा हि-प्रयोजकवृद्धेन गामानयेत्युक्ते तच्छ्रुत्वाऽपरः प्रयोज्यवृद्धो गवानयने प्रवर्तते, तं च प्रवर्तमानमुपलभ्य व्युत्पित्सुर्बालोऽस्य चेष्टा गवानयनविषयकप्रवृत्तिजन्या, चेष्टात्वात्, मदीयचेष्टावदित्यनुमानेन चेष्टाकारणीभूतां गवानयनविषयिणीं प्रवृत्तिमनुमायेयं प्रवृत्तिः गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्या, प्रवृत्तित्वात्, मदीयस्तनपानादिविषयकप्रवृत्तिवः

वृत्तिहेतुज्ञानानुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य,

दित्यनेन प्रवृत्तिकारणीभूतगवानयनकर्तव्यताज्ञानमनुमिमीते, अनन्तरञ्चेदं गवानयनकर्तव्यताज्ञानं किञ्चित्कारणजन्यं, कादाचित्कत्वात्; घटादिवदिति किञ्चित्कारणं सामान्यतोऽनुमायेदं कर्तव्यताज्ञानं प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणजन्यं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायी स तज्जन्यः, यथा दण्डान्वयव्यतिरेकानुविधायी घटो दण्डजन्यः, इत्यनेन तज्ज्ञानस्य शब्दश्रवणजन्यत्वं निश्चित्याऽनतिप्रसक्तः शब्दस्य तेनाऽर्थेन सह कश्चन सम्बन्धोऽस्तीति निश्चिनोति, कथमन्यथाऽस्माद्वाक्याद्गवानयनकर्तव्यतार्थ एव बुद्धः, न तु पटादिरूपार्थ इति नियमः सिद्ध्येत्? एवं सामान्येन विशिष्टार्थस्य विशिष्टवाक्येन सम्बन्धं निश्चित्याऽनन्तरमावापोद्वापाभ्यां तत्तच्छब्दस्य तत्तदर्थे सम्बन्धं निश्चिनोति, स एव सम्बन्धः शक्तिरित्युच्यते। सा च शक्तिरीश्वरेच्छारूपा पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्। सर्वथाऽस्ति कश्चन सम्बन्धविशेषः, तज्ज्ञानपूर्वक एव च शब्दार्थव्यवहार इत्यविवादम्। तथा च शाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानपूर्वकत्वात् शक्तिज्ञानस्य चाऽनुमानाधीनस्य शाब्दबोधोपजीव्यत्वमस्तीत्युपजीव्यनिरूपणानन्तरमुपजीवकस्य निरूपणं कर्तव्यमित्युपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्याऽनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयतीत्यर्थः।

स्वार्थसम्बन्धज्ञानसहकारिणश्च शब्दस्याऽर्थप्रत्यायकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयति—"आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु" इति । आप्तवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टं लक्षणम् । आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् । आप्ता चाऽसौ श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः । श्रुतिः—वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानम् ।

तच्च स्वतःप्रमाणम्(१) । अपौरुषेयवेदवाक्यजनित-

---

(१) यद्यपि 'आप्तोपदेशः शब्दः' इतिगौतमसूत्रसमानानुपूर्वीकमेतल्लक्षणं, यद्यपि च वात्स्यायनीयभाष्ये 'आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्याऽर्थस्य चिख्यापयिषया प्रयोक्तोपदेष्टा, साक्षात्करणमर्थस्याऽऽप्तिः, तया वर्तत इत्याप्तः' इत्याप्तलक्षणमन्यथोपवर्ण्य 'तस्योपदेशः शब्दप्रमाणम्' इत्युक्तम् । तथाऽपि तन्मते वेदानां पौरुषेयत्वाभ्युपगमात्तादृशार्थकत्वं सम्भवति, परन्तु साङ्ख्यमते वेदानामपौरुषेयत्वादीश्वरानभ्युपगमाच्च वेदप्रतिपादितानामर्थानां केनाऽपि प्रमाणेन पुरुषोपलब्धिविषयत्वासम्भवात् प्रमाणान्तरेणाऽर्थोपलब्धृत्वं न भवतीत्याप्तशब्दस्य युक्त इत्यर्थः समुपवर्णितः । तथा चाऽपौरुषेयो वैदिक उपदेशः स्वर्गापूर्वदेवताविषयः प्रमाणमात्रस्य परतःप्रामाण्यानभ्युपगमान्निर्दोषतया वेदानां स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमाच्च स युक्त उपपन्नः । लौकिक-

त्वेन सकलदोषाशङ्काविनिर्मुक्तेर्युक्तं भवति। एवं वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तं भवति।

(१)आदिविदुषश्च कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः, सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वेद्युरवगतानामर्थानामपरेद्युः। तथा च आवट्यजैगीषव्यसंवादे भगवान् जैगीषव्यो दशमहाकल्पवर्तिजन्मस्मरणमात्मन उवाच "दशसु महाकल्पेषु विपरिवर्तमानेन मया" इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण।

आप्तग्रहणेनाऽयुक्ताः शाक्य–भिक्षु–निर्ग्रन्थक–संसारमोचकादीनामागमाभासाः परिहृता भवन्ति। अ-

---

श्च आर्यम्लेच्छानां प्रमाणान्तरमूलो युक्तः, मानान्तराभावे तु अनाप्तः–अयुक्त इत्यभिप्रेत्य–'आप्ता चाऽसौ श्रुतिश्चेति कर्मधारयाङ्गीकरणम्। शब्दस्य प्रामाण्यपक्षे वृत्तेः शाब्दबोधात्मिकायाः प्रमात्वं, वृत्तेः प्रमाणत्वपक्षे वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य प्रमात्वमित्यभिप्रेत्य श्रुतिशब्देन वाक्यजन्यज्ञानं सङ्गृहीतम्।

(१) ननु सर्गादावादिविद्वान् कपिलो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति, अतो न तदीयवाक्यं वेदमूलकं भवितुमर्हति, कथं तस्य प्रामाण्यमित्याशङ्कायामाह। आदिविदुषश्चेति।

युक्तत्वं चैतेषां विगानात्(१) विच्छिन्नमूलत्वात्(२) प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानाच्च, कैश्चिदेव म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः पशुप्रायैः परिग्रहाद्बोद्धव्यम्(३) ।

(४)तुशब्देनाऽनुमानाद्व्यवच्छिनत्ति । वाक्यार्थो हि

(१) पूर्वापरविरुद्धार्थकथनादित्यर्थः ।

(२) प्रमाणमूलत्वाभावादित्यर्थः ।

(३) अनेन महाजनपरिगृहीतत्वाभावेन प्रामाण्यानुमापकहेत्वभाव उक्तः ।

(४) बौद्धा वैशेषिकाश्च शब्दप्रमाणस्याऽनुमानेऽन्तर्भावं कुर्वन्ति, तन्मतं निरसितुमाह । तुशब्देनेति । अयम्भावः । अस्ति तावद्गौरस्तीत्यादिवाक्येभ्योऽस्तितावती गौरित्येवमाकारो विलक्षणो बोधः सर्वजनानुभवसिद्धः । तस्य विजातीयप्रमात्वमनभ्युपगम्याऽनुमितिरूपत्वं ताभ्यां समर्थनीयं, शब्दस्य च लिङ्गविधया तत्र कारणत्वमङ्गीकृत्याऽनुमानत्वं व्यवस्थापनीयं, तत्तु न सङ्गच्छते । अस्तित्वविशिष्टगोरूपवाक्यार्थविषयकज्ञानस्याऽनुमितित्वे गोः पक्षत्वेनाऽस्तित्वस्य च साध्यत्वेन सिद्धिर्वक्तव्या, न च शब्दस्य पक्षवृत्तित्वं विद्यते, भिन्नदेशत्वात्, पक्षधर्मो हि हेतुर्भवति, नाऽपक्षधर्मः । यद्युच्येत शक्तिरूपसम्बन्धेन शब्दस्तत्र वर्तत एवेति, तथाऽपि वाक्यार्थस्याऽशक्यतया तस्यैव प्रमेयत्वेन शक्तिसम्बन्धेन शब्दस्य तद्वृत्तित्वासम्भवात्, जिज्ञासितधर्मविशिष्ट-

प्रमेयः, न तु तद्धर्मो वाक्यम्, येन तत्र लिङ्गं भवेत् । न च वाक्यं वाक्यार्थं बोधयत् सम्बन्धग्रहणमपेक्षते, अभिनवकविरचितस्य वाक्यस्याऽदृष्टपूर्वस्याऽननुभूतचरवाक्यार्थबोधकत्वादिति ।

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणेषु तद्विशेषलक्षणेषु च सत्सु, यानि प्रमाणान्तराण्युपमानादीनि प्रतिवादि-

---

स्यैव धर्मिणोऽनुमेयत्वेन हेतोस्तद्वृत्तित्वस्यैवाऽऽवश्यकत्वात्, अतोऽपक्षधर्मत्वान्न शब्दस्य लिङ्गत्वम् । किञ्च लिङ्गं साध्येन सह सम्बद्धत्वेन ज्ञायमानमनुमितिजनकं भवति, सम्बन्धज्ञानं च व्याप्तिज्ञानं, न च वाक्यस्य वाक्यार्थेन सह सम्बन्धः कश्चन विद्यते, पदार्थानामेव पदेन सह शक्तिरूपसम्बन्धाङ्गीकारात् । न च सम्बन्धज्ञानविलम्बेन वाक्यार्थज्ञाने विलम्बो दृश्यते, अगृहीतसम्बन्धस्याऽपि वाक्यस्याऽर्थावबोधकत्वदर्शनात्, हेतोश्च कुत्राऽपि सम्बन्धज्ञानानपेक्षस्याऽनुमापकत्वादर्शनेन शब्दस्य नाऽनुमापकत्वं वक्तुं शक्यम् । किञ्च यत्र वाक्यमप्यभिनवम्, वाक्यार्थश्चाऽलौकिकस्तत्र तयोर्व्याप्यव्यापकभावज्ञानस्य कथमप्यसम्भवेन तादृशवाक्यस्याऽनुमानत्वे सर्वजनानुभूतस्य तद्वाक्याज्जायमानस्य शाब्दबोधस्याऽनुत्पत्त्या प्रत्यक्षापलापप्रसङ्गः, अतोऽपि नाऽनुमानेऽन्तर्भावः, तदेतदाह । वाक्यार्थो हीत्यादि । विस्तरस्त्वाकरेऽनुसन्धेयः ।

भिरभ्युपेयन्ते तान्युक्तलक्षणेष्वेव प्रमाणेष्वन्तर्भवन्ति ।

तथा हि—(१)उपमानं तावत् 'यथा गौस्तथा गवयः' इति वाक्यम् । तज्जनिता धीरागम एव । (२)योऽप्ययं 'गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचकः' इति प्रत्ययः, सो-

---

(१) केचन नैयायिकाः कीदृशो गवय इत्येवं नागरिकेण पृष्टो वनेचरः प्रसिद्धेन गवा साधर्म्यादप्रसिद्धं गवयं येन वाक्येन बोधयति, यथा—गौरिव गवय इति, तद्वाक्यमुपमानम् । एतदर्थकमेव 'प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम्' इति सूत्रमपि इति वर्णयन्ति । तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—उपमानं तावदित्यादिना । यद्यप्येवं नैयायिकानां प्रसिद्धं, तथाऽपि अस्य शब्दज्ञानादर्थे ज्ञानमिति शब्द एवाऽन्तर्भावः । नैयायिकोक्तात् 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति लक्षणादप्यागमत्वमेव दृढीकृतं भवतीत्यर्थः ।

(२) 'समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थः' इति न्यायभाष्यात् गवयशब्दशक्तिज्ञानमेवोपमितिः, एवम्भूतशक्तिग्राहकमुपमानमिति नैयायिका वर्णयन्ति, तस्याऽनुमानेनैव सिद्धत्वान्न प्रमाणान्तरत्वमभ्युपगन्तव्यमित्याह । योऽप्ययमित्यादि । अत्र गोसादृश्यं गवयशब्दशक्यतावच्छेदकतयोक्तमिति न भ्रमितव्यं, गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन शक्यतानवच्छेदकत्वात्, किन्तु गवयत्वजातिपरिचायकतया तदुपादानमित्यवधेयम् ।

ऽप्यनुमानमेव । यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते, सोऽसति वृत्त्यन्तरे, तस्य वाचकः, यथा गोशब्दो गोत्वस्य । प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे, इति तस्यैव वाचक इति तद् ज्ञानमनुमानमेव । (१)यत्तु ग-

---

(१) केचन नैयायिका यथा गौस्तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यं श्रुत्वा वनं गतस्याऽयं गवयो गोसदृश इति यज्ज्ञानं तदुपमितिरित्याचक्षते, तद्दूषयति-यत्त्वित्यादिना । अयमर्थः । गवयज्ञानं हि चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षरूपमिति न तत्करणमन्यदन्वेष्टव्यम् । यत्तु तस्मिन् सादृश्यमवसीयते, तज्ज्ञानं तु स्मरणात्मकमिति न प्रमात्वं, सुतरां तत्करणं न प्रमाणान्तरम् । ननु यद्यपि गोसदृशः कश्चिदिति सामान्यतोऽवगतं स्मर्यते तथाऽपि गोसादृश्यविशिष्टो गवयो न प्रागवगतः, न वा प्रत्यक्ष इति तज्ज्ञानस्य विजातीयप्रमात्वमभ्युपगन्तव्यमेवेति चेन्न । प्रत्युत्पन्नकारणजन्यं यदवगतविषयकं ज्ञानं तत् सङ्गतिः संवादोऽनुवाद इति चोच्यते, तच्च स्मृतिवदेवाऽनधिकविषयत्वादप्रमाणमतोऽतिदेशवाक्यावगतं यदनेन गृह्यते, तत्तावन्न प्रमेयं, यत्तु अनवगतं गवयस्वरूपं तस्य च सादृश्यविशिष्टत्वं, तत् प्रत्यक्षमेव । कथं पुनरुपलब्धगवयस्य स्मरणोत्तरकालं भवत् सादृश्यज्ञानं स्मरणान्तरितेन्द्रियव्यापारं प्रत्यक्षं ? इति चेदुच्यते । यावदिन्द्रियसम्बन्धस्तत्सर्वं प्रत्यक्षमेव, अतश्च स्म-

वयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्र-
त्यक्षमेव । (१)अत एव स्मर्यमाणायां गवि गवयसा-

र्श्यमाणविषये एव तस्याऽप्रामाण्यं, न गृह्यमाणविषयेऽपि, सम्भवति हि एकस्याऽपि ज्ञानस्य विषयभेदेन प्रामाण्यमप्रामाण्यं च, अतो विवेकेन स्मरणांशस्यैवाऽप्रामाण्यं, न ग्रहणांशस्याऽप्रमाणतेति, तस्मादुपमानं प्रमाणमिच्छता सादृश्यविशिष्टोऽपूर्वः प्रत्यक्षानवगतः प्रमेयो वक्तव्यः, न चाऽसावस्ति, कदाचित्कल्पनापोढप्रत्यक्षवादिनां सादृश्यविशिष्टगवयज्ञानं प्रत्यक्षं न सम्भाव्येताऽपि, व्यवसायात्मकप्रत्यक्षवादिनां तु नैयायिकानां जात्यादिवत् कुतो न सादृश्यं प्रत्यक्षं ? अतः सन्निकृष्टे धर्मिणि विषये नोपमानस्य किञ्चित् प्रमेयमस्ति, अतो न प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

(१) येऽपि मीमांसकाः सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं गवि स्मरणमुत्पादयति, गवयसादृश्यविशिष्टगोज्ञानमुपमितिरिति वर्णयन्ति, तद्दूषयति । अत एवेति । अत्र हि सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनेन गोस्मरणं स्मरणत्वात्प्रमाणमेव न भवतीति न तत् प्रमेयं वक्तुमपि शक्यं, केवलं सादृश्यविशिष्टं गोस्वरूपं गोवृत्तिसादृश्यं वा प्रमेयं वक्तव्यं, किन्तु तन्नोपपद्यते, यतः सादृश्यस्य सामान्यधर्मरूपत्वेन गवये तस्य प्रत्यक्षत्वे गव्यपि प्रत्यक्षं सञ्जातमेव, यदि हि सादृश्यं भिन्नमभविष्यत्, तर्हि एकत्र तस्य प्रत्यक्षविषयत्वेऽप्यन्यत्र प्रत्यक्षं नाऽभविष्यत्, तदेव तु नेति कथं स्मर्यमाणगवि गव-

दृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् । न त्वन्यद्गवि सादृश्यम् । अन्यच्च गवये । भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते । सामान्ययोगश्चैकः । स चेद्गवये प्रत्यक्षः, गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति, यत्र प्रमाणान्तरमुपमानं भवेत्, इति न

यत्सादृश्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वं वक्तुं शक्यमित्यर्थः। यद्यपि पर्वतः प्रत्यक्षविषयः, वह्निश्च स्मर्यमाणः, तथाऽपि द्वयोर्वैशिष्ट्यस्य केनाऽपि प्रमाणेनाऽनवगतत्वात्तद्विषयकत्वेन यथाऽनुमानस्य पृथक्प्रामाण्यं, तथा गवयदर्शनेन सादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वाद्गोश्च स्मर्यमाणत्वाद्द्वयोर्वैशिष्ट्यस्य केनाऽप्यनवगतत्वेन तद्विषयकत्वेनोपमानस्य पृथक् प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति मीमांसकोक्तं युक्तमेव प्रतिभाति, तथाऽपि मदीया गौरेतद्गवयसदृशीत्याकारकज्ञानस्याऽनुमितित्वाङ्गीकारेणोपपत्तौ प्रमाणान्तरत्वं न स्वीकर्तव्यमिति साङ्ख्यानामाशयः। हेतुश्च गोनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादिति, अतो न पक्षधर्मत्वासिद्धिः; एवंविधानुमानानवतारदशायामपि गवयदर्शनेन सादृश्यविशिष्टगोज्ञानदर्शनाद्गवयसदृशत्वेन गामुपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च पार्थक्यं स्वीकर्तव्यमिति मीमांसका वदन्ति, अत्र चाऽनुभव एव तर्कस्य विश्रामेन निपुणा अनुभवमेव निरूपयन्तु। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः।

प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरम् ।

तथा हि—जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्याऽदृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिराभिमता वृद्धानाम् । साऽप्यनुमानमेव । (१) यदा खल्वव्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदा

(१) अत्र मीमांसकाभिमतार्थापत्तिविषयसाधकमनुमानमित्थं—जीवंश्चैत्रो बहिरस्ति, विद्यमानत्वे सति गृहेऽभावात्, मच्छरीरवत् । अत्रैव व्याप्तिं दर्शयति । यदेति । यो हि परिच्छिन्न एकत्र नास्ति, तदाऽन्यत्राऽस्ति, यवान्यत्र नाऽस्ति, तदाऽत्राऽस्ति, इति सुकरो व्याप्तिग्रह इत्यर्थः । अत्र मीमांसका इत्थमाशङ्कन्ते—गृहे अविद्यमानत्वमात्रस्य बहिःसत्त्वसाधकत्वासम्भवाद्विद्यमानत्वविशिष्टस्यैव तस्य हेतुत्वं वक्तव्यम्, एवञ्च विद्यमानत्वाविद्यमानत्वयोः परस्परं विरोधादेकत्र चैत्रे तयोरवस्थानमनुपपन्नमित्यसिद्धोऽयं हेतुः, एवमविद्यमानत्वविशिष्टे विद्यमानत्वस्यैवाऽसम्भवेनाऽऽश्रयासिद्धश्च, ततश्च सत्त्वस्यैवाऽभावेन तद्विशेषबहिःसत्त्वरूपसाध्याभावेन बाधश्चेति, तामिमामाशङ्कां विषयभेदेनाऽविरोधं प्रतिपादयन् परिहरति—न च चैत्रस्येत्यादिना । क्वचित्सत्त्वेन—अनिर्दिष्टस्थलनिरूपितसत्त्वेन । गृहाभावः—गृहरूपदेशविशेषनिरूपितसत्त्वाभावः । अपह्नोतुम्—अपलपितुम् । येन—अविशेषितयोस्तयोर्विरोधेन विशि-

ऽन्यत्रास्ति । यदाऽव्यापक एकत्राऽस्ति तदाऽन्यत्र नाऽस्ति, इति सुकरः स्वशरीरे व्याप्तिग्रहः । तथा च सतो गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन वहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैत्रस्य क्वचित्सत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपह्नोतुम्, येनाऽसिद्धो गृहाभावो वहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपन्हूयते, येन सत्त्वमेवाऽनुपपद्यमानमात्मानं न बहिरवस्थापयेत् ।

तथा हि—चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा ? न तावद्यत्रकचन सत्त्वस्याऽस्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात् । देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक(१)

क्षस्य हेतोरसिद्धत्वेन वहिःसत्त्वसाधकत्वं न स्यात्, तथा विरोधो नाऽस्ति, विषयभेदात्, इत्याशयः । एवमग्रेऽपि । तथा च नाऽऽश्रयासिद्धिर्न वा बाध इति भावः ।

(१) जीवित्वाश्रयस्य पक्षीकृतत्वेन सत्त्वमाश्रयसामान्यमाक्षिपद्देशसामान्यमप्याक्षिपति, देशसामान्यमाक्षिपता च तेन तन्मध्यवर्तिनो गृहरूपदेशस्याऽप्याक्षेपेण प्राप्ततया पक्षे प्राप्तत्वात्समानविषयतया भवति विरोधः, तथा चाऽऽश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धो वा हेतुरिति शङ्कते । देशेति । गृहसत्त्वस्य पाक्षि-

इति समानविषयतया विरोध इति चेत्, प्रमाणविनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् । नाऽपि प्रमाणनिश्चितो गृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमपि प्रतिक्षेप्तुं सांशयिकत्वं च व्यपनेतुमर्हतीति युक्तम् । गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वं विरुध्यते, न तु सत्त्वमात्रम्, तस्य तत्रौदासीन्यात् । तस्माद्गृहाभावेन लिङ्गेन सिद्धेन सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम् ।

(१)एतेन-'विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया-

कत्वेन सन्दिग्धतया प्रमाणनिश्चितगृहासत्त्वप्रतिक्षेपकत्वासम्भवेन विरोधाभावान्नाऽऽश्रयासिद्ध्यादिकमिति परिहरति—प्रमाणाविनिश्चितस्येत्यादिना ।

(१) असत्त्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य विषयः, सत्त्वं च ज्योतिःशास्त्रस्य, अतस्तुल्यबलयोर्द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधप्रसक्तौ प्रत्यक्षस्य गृहासत्त्वविषयकत्वेन शास्त्रस्य च बहिःसत्त्वविषयकत्वेनाऽविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषय इति मतान्तरं निराचष्टे-एतेनेत्यादिना । एतेन-विरोधाभावप्रदर्शनेन । अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोः-गृहावच्छिन्नासत्त्वानवच्छिन्नसत्त्वयोः सामान्यविशेषभूतयोर्विरोधाभावेन तद्बोधकयोः प्रमाणयोरपि वि-

ऽविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयः' इति निरस्तम्, अव-च्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् । उदाहरणान्त-राणि(१)चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानि । तस्मान्नाऽनुमानात्प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति सिद्धम् ।

(२)एवमभावोऽपि प्रत्यक्षमेव । न हि भूतलस्य

रोधाप्रसक्त्या तच्छमनार्थं प्रमाणान्तरस्वीकारस्य व्यर्थ-त्वादित्यर्थः ।

(१) यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादीनि ।

(२) अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वमिष्यते भाट्टै-स्तत् खण्डयति—अभावोऽपीत्यादिना । अभावोऽपि-अभावज्ञानमपि, प्रत्यक्षमेव—प्रत्यप्रक्षमेव । अयमर्थः । यदि अधिकरणादतिरिक्तोऽभावो नाम साङ्ख्यैरतिरिक्तः प-दार्थः स्वीक्रियेत तर्हि तस्येन्द्रियेणाऽसन्निकृष्टस्य ज्ञानाय घटानुपलब्धिरूपं प्रमाणान्तरं स्वीकर्तव्यं भवेत्, स एव तु नाऽस्ति, साङ्ख्यमते चितिशक्तिं विना सर्वस्यैव पदार्थस्य प्रतिक्षणपरिणामितया घट-विशिष्टभूतलापेक्षया केवलभूतलरूपेणाऽभावपदाल-म्बनपरिणामस्य सम्भवित्वेन तस्य रूपादिविशि-ष्टत्वेन च प्रत्यक्षविषयत्वयोग्यत्वान्नाऽस्ति प्रत्यक्षावि-षयः कश्चन प्रमेयः, अतो न प्रमाणान्तरमनुपलब्धिः । यानि चाऽभावस्याऽनतिरिक्तत्वपक्षे आधाराधेयभावा-नुपपत्त्यादीनि दूषणानि, तानि नाऽस्मिन् पक्षे स-म्भवन्ति । तथा हि—आधाराधेयभाव एकस्मिन्नपि

परिणामविशेषात् कैवल्यलक्षणादन्यो घटाभावो नाम। प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्वे एव भावाः, ऋते चितिशक्तेः। स च परिणामभेद ऐन्द्रियक इति नाऽस्ति प्रत्यक्षानवरुद्धो विषयो यत्राऽभावाह्वयं प्रमाणान्तरमभ्युपेयेतेति।

वादिभिरभ्युपगतः। यथा-इह वने तिलकाः, घटाभाभावो घटाभाववानित्यादौ, अतो न तेन भेदः साधयितुं शक्यः।

'भावान्तरमभावोऽपि कयाचित्तु व्यपेक्षया।
स्वरूप पररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके।
वस्तुनि ज्ञायते किञ्चित्कैश्चिद्रूपं कदाचन-'

इति वृद्धोक्तप्रकारेण सर्वस्यैव पदार्थस्य स्वरूपेण भावत्वं पररूपेणाऽभावत्वमितिपक्षे एकस्यैव देवदत्तस्य स्वरूपेण प्रतीतौ अन्यानपेक्षत्वेऽपि पितृत्व-पुत्रत्व-जामातृत्व-पौत्रत्वाद्यनेकधर्मैर्निरूप्यमाणस्य स्वरूपभेदाभावेऽपि भिन्नपदार्थसापेक्षप्रतिपत्तिकत्वदर्शनेन गुणगुण्यादीनामभेदमते घटाभिन्नरूपस्य प्रतीतौ चक्षुःसापेक्षत्वस्य रसरूपेण प्रतीतौ रसनासापेक्षत्वस्य दर्शनेन च जले गन्धरसाद्यभावानां जलात्मकत्वाविशेषेऽपि रसाद्यभावत्वेन रूपेण तत्तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वं, नियमतः प्रतियोगिसापेक्षप्रतिपत्तिकत्वं च सम्भवतीति न किञ्चिदवद्यम्। अन्यत्सर्वं सुगमम्।

सम्भवस्तु, यथा खार्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः। स चाऽनुमानमेव। खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयति।

यच्चाऽनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रम्—'इति होचुर्वृद्धाः'—इत्यैतिह्यम्। यथा 'इह वटे यक्षः प्रतिवसति' इति, न तत् प्रमाणान्तरम्। अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्। आप्तवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम एव, इत्युपपन्नं "त्रिविधम्प्रमाणम्" इति।

॥ ५ ॥

एवं तावद्व्यक्ताऽव्यक्तज्ञलक्षणप्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि लक्षितानि। तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि स्वरूपतः पांसुलपादो हालिकोऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते, पूर्ववता चाऽनुमानेन धूमादिदर्शनात् वह्न्यादीनि चेति, तद्व्युत्पादनाय मन्दप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगममनेन व्युत्पाद्यम्। तत्र यत् प्रमाणं यत्र शक्तं तदुक्तलक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्कृष्य दर्शयति—

सामान्यतस्तु दृष्टात्
अतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्॥
तस्मादपि चाऽसिद्धम्
परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्॥ ६॥

"सामान्यतः" इति । तुशब्दः प्रत्यक्षपूर्ववद्भ्यां विशिनष्टि(१) । सामान्यतोदृष्टादनुमानादतीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनां प्रतीतिः—चितिच्छायापत्तिर्बुद्धेरध्यवसाय इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत्, शेषवत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तत्किं सर्वेष्वतीन्द्रियेषु सामान्यतोदृष्टमेव प्रवर्त्तते ? तथा च यत्र तन्नाऽस्ति, महदाद्यारम्भक्रमे स्वर्गापूर्वदेवतादौ च(२), तत्र तेषामभावः प्राप्त इत्यत आह—"तस्मादपि" इति । तस्मादपीत्येतावतैव सिद्धे चकारेण शेषवत इत्यपि समुच्चितम् ।

॥ ६ ॥

स्यादेतत्, यथा गगनकुसुमकूर्मरोमशशविषाणादिषु प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं तदभावमवगमयति, एवं प्रधानादि-

(१) प्रत्यक्षेण पूर्ववता चाऽनधिगतं यत्तत्सामान्यतोदृष्टात्सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

(२) तत्रास्तिविशिष्टलिङ्गाभावादिति शेषः । 'प्रकृतेर्महान्–'इत्यादिना प्रतिपादितक्रमे, 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं—'इत्याद्यागमप्रतिपादिते स्वर्गे, यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयेऽपूर्वे, 'वज्रहस्तः पुरन्दरः'इत्याद्यागमप्रतिपादितासु देवतासु चेत्यर्थः ।

न्त्यपि । तत्कथं तेषां सामान्यतोदृष्टादिभ्यः सिद्धिः ? इत्यत आह—

अतिदूरात् सामीप्यात्
इन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ॥
सौक्ष्म्याद्व्यवधानात्
अभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

"अतिदूरात्" इति । अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनन्यायेनाऽनुषञ्जनीयम्* । यथा उत्पतन् वियति पतत्री अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते । सामीप्यादित्यत्राऽप्यतिरनुवर्तनीयः+ । यथा लोचनस्थमञ्जनमतिसामीप्यान्न दृश्यते । इन्द्रियघातोऽन्धत्वबधिरत्वादिः । मनोऽनवस्थानात्—यथा कामाद्युपहतमनाः स्फीतालोकमध्यवर्तिनामिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति । सौक्ष्म्यात्—यथेन्द्रियसन्निकृष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमना अपि न पश्यति ।

*सिंहो यथा किञ्चिद्दूरं गत्वा पश्चादवलोक्य पुनर्गच्छति तथा अनुपलब्धिरिति पदं अतिदूरादितिपदोच्चारणानन्तरं पठित्वा पुनः सामीप्यादितिपदानन्तरं पठनीयमित्यर्थः ।

+यथाश्रुते सामीप्यस्य प्रत्यक्षानुकूलत्वेन तस्य प्रतिबन्धककोटौ परिगणनानुपपत्तेः ।

व्यवधानात्—यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादिकं न पश्यति। अभिभवात्—यथाऽहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्यति। समानाभिहारात्—यथा तोयदविमुक्तानुदबिन्दून् जलाशये न पश्यति।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेनाऽनुद्भवोऽपि सङ्गृहीतः। तद्यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न पश्यति(१)।

एतदुक्तं भवति। न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्वस्त्वभावो भवति, अतिप्रसङ्गात्। तथा हि—गृहाद्विनिर्गतो गृहजनमपश्यंस्तदभावं विनिश्चिनुयात्, न त्वेवम्। अपि तु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्ते(२)रयमभावं विनिश्चिनोति। न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रत्यक्षयोग्यता, इति न तन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिका-

(१) सत्कार्यवादिमते सत एवोत्पादेन दुग्धावस्थायां दध्याद्यस्त्येवेत्यनुद्भवादेव तस्य न प्रत्यक्षमिति भावः।

(२) योग्यानुपलब्धिसहकृतादिन्द्रियादित्यर्थः। तेन न पूर्वापरविरोधः।

नामिति(१)।

॥ ७ ॥

कतमत्पुनरेतेषु कारणं प्रधानादीनामनुपलब्धौ ? इत्यत आह—

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धि-
र्नाऽभावात्, कार्यतस्तदुपलब्धेः ॥
महदादि तच्च कार्यं
प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥

"सौक्ष्म्यात्" इति। अथाऽभावादेव सप्तमरसवदेतेषामनुपलब्धिः कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—"नाऽभावात्" इति। कुतः ? "कार्यतस्तदुपलब्धेः", 'तत्' इति प्रधानं परामृशति। पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यति, "सङ्घातपरार्थत्वात्'—(का० १७) इति। दृढतरप्रमाणावधारिते हि प्रत्यक्षमप्रवर्तमानमयोग्यत्वान्न प्रवर्तते इति कल्प्यते। सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनाऽवधारित इति न तत्र प्रत्यक्षस्या योग्यता शक्याऽध्यवसातुमित्यभिप्रायः।

(१) प्रमाणसिद्धानां प्रधानादीनामित्यर्थः। तथा चाऽप्रामाणिकानां गगनकुसुमादीनामनुपलब्ध्याऽभावनिश्चयेऽपि प्रकृते न तथेति भाव।

किं पुनस्तत्कार्यं यतः प्रधानानुमानम्? इत्यत आह— "महदादि तच्च कार्यम्" इति । एतच्च यथा गमकं तथोपरिष्टा(१)दुपपादयिष्यते । तस्य च कार्यस्य विवेकज्ञानोपयोगिनी सारूप्यवैरूप्ये आह—"प्रकृतिसरूपं विरूपं च" इति । एते तूपरिष्टा(२)द्विभजनीये इति ।

॥ ८ ॥

कार्यात् कारणमात्रं गम्यते । सन्ति चाऽत्र वादिनां विप्रतिपत्तयः । तथा हि केचिदाहुः–(३)'असतः सत् जायते'इति, 'एकस्य सतो विवर्तः कार्यजातं न

(१) "भेदानां परिमाणात्–'इति कारिकायामिति भावः।

(२) 'हेतुमदनित्यम्–'इत्यादिकारिकायामित्यर्थः।

(३) केचित्—शून्यवादिनो बीजमृत्पिण्डप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिदर्शनादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । दर्शयन्ति चाऽभावाद्भावोत्पत्तिं 'नाऽनुपमृद्य प्रादुर्भावात्' इति । तथा च जगदुत्पत्तेः पूर्वं कार्यं कारणं वा किमपि नाऽऽसीत् । किं तु शून्यमेव बभूव, ततोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वयोगि किञ्चित्कालावस्थायि कार्यं जायते, तस्याऽपि न स्वरूपेण सत्त्वम् ।

वस्तुसत्' इत्यपरे(१), अन्ये तु(२)'सतः असत् जायते' इति, 'सतः सत् जायते' इति वृद्धाः (३)।

तत्र पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिद्ध्यति(४)। सुखदुःखमोहभेदस्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकं हि ज-

(१) अपरे—वेदान्तिनः। एकस्य सद्रूपब्रह्मणो ऽज्ञानेन परिकल्पितमिदं जगन्न सत्, नाऽप्यसत्, नाऽपि सदसत्, विरोधात्, किन्तु मिथ्या, उपादानत्वाभिमतवस्तुविषमसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वस्यैव तद्विवर्तत्वात्। तथा चैतन्मते उपादानोपादेययोस्तादात्म्यं न वास्तवं, किन्तु कल्पितमेवेति।

(२) अन्ये नैयायिकाः। सतो रूपरसादिविशिष्टात् परमाणोः सकाशादुत्पत्तेः प्रागविद्यमान द्व्यणुकादिलक्षणं रूपरसादियुक्तं कार्यं जायते इति वदन्ति, एतन्मते च कार्यकारणयोर्भेदः।

(३) सत्कार्यवादिनः साङ्ख्याः।

(४) कल्पत्रये—असद्वादविवर्तवादासत्कार्यवादेषु, स्वाभिमतं प्रधानं न सिद्ध्यति, यतः सुखदुःख मोहरूपा ये भेदाः-विशेषाः, तद्वत् यत्स्वरूपं-तेन रूपेण परिणामो यस्य एवंभूता ये शब्दस्पर्शादयस्तदात्मकमिदं जगत् स्वकारणस्य सत्त्वरजस्तमःस्वभावस्वरूपं प्रधानत्वमनुमापयति, कार्यं हि यद्गुणकं तादृशमेव कारणमपि सिद्ध्यति, यथा रक्तं पटमुपलभ्य रक्तानामेव

तन्तूनामनुमानं भवति, कार्यकारणयोः सारूप्यस्य नियतत्वात्, तथा च प्रकृते कार्यं चेत्सुखदुःखमोहात्मकमुपलभ्यते, यथा एकैव स्त्री स्वामिनं सुखयति, सपत्नीर्दुःखयति, पुरुषान्तरं मोहयति, एवमेव सर्वे पदार्था द्रष्टव्याः, तर्हि तत्कारणेनाऽपि सुखदुःखमोहात्मकेनैव भवितव्यं,तत्र कारणे येयं सुखात्मता तत्सत्त्वं, या दुःखात्मता तद्रजः, यन्मोहात्मत्व तत्तमः, सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वमेव च कारणस्य साङ्ख्याभिमतं प्रधानत्वं, तच्च कदा सिध्येत्? यदा हि कार्यकारणयोरभेदो भवेत्, असत्कारणवादश्चेदङ्गीक्रियेत, तर्हि असत् निरुपाख्यं यत्कारणं तत् सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं कथं स्यात्? सदसतोस्तादात्म्यासम्भवात्। अत्राऽसत्त्वं नाम क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वम्, अस्ति चेदं शशशृङ्गादौ, न तु निरुपाख्यत्वमसत्त्वं, तद्धि यदि शब्दवृत्त्यविषयत्वं तदाऽसम्भवः, निरुपाख्यादिपदेनैव वृत्तिसम्बन्धेन शशशृङ्गादीनां सम्बध्यमानत्वात्, निरुपाख्यादिपदानामलीके अनुभावकत्वरूपशक्तिविरहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयकाविकल्पं प्रतियोगेन लक्षणया सङ्केतविशेषेण वाऽलीकोपस्थितिद्वारा जनकत्वमावश्यकं, तादृशाविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात्, 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति पातञ्जलसूत्रेण तादृशविकल्पस्य सद्रूपवस्त्वविषयकस्य शब्दज्ञानजन्यत्वस्योक्तत्वात्,अत एव "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" इति वृत्तिज्ञा-

गत्कारणस्य प्रधानत्वं सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वमवगमयति।

यदि पुनरसतः सज्जायेत असत् निरुपाख्यं कारणं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं कथं स्यात्? सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः।

अथैकस्य सतो विवर्तः शब्दादिप्रपञ्चः,(१)तथाऽपि

नानां पञ्चधा विभागेन विपर्ययरूपात्सद्रूपाधिष्ठानविषयकाद् भ्रमात्पार्थक्येन विकल्पः पातञ्जलसूत्र एवोक्तः। निद्रा च सौषुप्ती वृत्तिः। नच निर्द्धर्मकत्वादलीके निरुपाख्यादिपदानां योगादिवृत्त्यसम्भव इति वाच्यम्। तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽप्यभावस्य विकल्पविषयत्वादेश्च धर्मस्य तत्र स्वीकारेण योगेन वाचकशब्दरूपोपाख्याविरहस्याऽलीके प्रसिद्धस्योपस्थित्योक्तविरहाश्रयालीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवादनेन पदेनाऽलीकं बोध्यमितिसङ्केतसम्भवाच्च, तथा चाऽलीकं वृत्तिविषय एवेति पूर्वोक्तमेवाऽसत्त्वमिति सिद्धम्। एवञ्च शून्यवादिमतेन न प्रधानसिद्धिः।

(१) वेदान्तिमतेनापि न प्रधानसिद्धिर्भवति, तन्मते कार्यस्य मिथ्यात्वेन कारणस्य ब्रह्मणस्तेन तादात्म्याभावात्, कल्पिततादात्म्यसत्त्वेऽपि तेन स्वाभिमतप्रधानसाधनानुपपत्तेः, प्रधानं हि सद्रूपमिष्यते, कार्येण सहाऽभेदे कार्यस्य मिथ्यात्वेन तदभिन्नस्य कारण-

सतः सज्जायत इति न स्यात् । न चाऽस्याऽद्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वम्, अपि त्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव ।

येषामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सत एव कारणादसतो जन्म, तेषामपि सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्न कार्यात्मकं कारणमिति न तन्मते प्रधानसिद्धिः(१) ।

अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्यं प्र-

स्याऽपि मिथ्यात्वं स्यात्, अतो विवर्तवादे कार्यकारणयोर्वास्तवैक्याभावेन न प्रधानसिद्धिसम्भावनाऽपीत्याह । अथेत्यादि । सत्सकाशात् सदपि न जायते, असदपि न जायते, कार्यस्य मिथ्यात्वात्, सत्त्वे बाधानुपपत्तिः, असत्त्वेऽपरोक्षावभासानुपपत्तिः, विरोधाच्च सदसद्रूपत्वमपि न सम्भवति, अतश्चतुर्थः प्रकार एव मिथ्यात्वं, एवम्भूतस्य कारणेन सह तादात्म्यं कथं स्यादित्यर्थः ।

(१) नैयायिकवैशेषिकमतेऽपि उत्पत्तेः प्राक्कार्यस्याऽसत्त्वेन सद्रूपेण कारणेन सहैक्यासम्भवात् न त्रिगुणात्मककार्येण त्रिगुणात्मककारणसिद्धिरिति प्रधानसिद्धौ कर्तव्यायां कार्यकारणयोरभेदः प्रथमं साधनीयः, अभेदश्च कार्यस्य सत्त्वमन्तरा न सम्भवतीति प्रथमतः सत्कार्यं तावत्प्रसाधयति ग्रन्थकार इत्याह । अत इति ।

तिजानीते ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्
सर्वसम्भवाभावात् ॥
शक्तस्य शक्यकरणात्
कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥ ९ ॥

"असदकरणात्" इति । "सत् कार्यम्" कारणव्यापारात् प्रागपीति शेषः । तथा च न सिद्धसाधनं नैयायिकतनयैरुद्भावनीयम्(१) ।

---

(१) ननु किमिदं सत्त्वं नाम ? यद्युपादानसमवेतत्वमात्रं, तदा सिद्धसाधनम् । घटोत्पत्तेः प्राक् कपाले घटविरहेऽपि घटकाले कपाले घटसत्त्वे बाधकाभावात् । यदि कार्यपूर्वक्षणावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वं, तदा कार्यपूर्वक्षणस्य कार्यानधिकरणत्वनियमेन हेतोः साध्येन सह व्याप्तिनिश्चयानुपपत्तिः, बाधश्च, कार्यपूर्वक्षणस्य कार्यानधिकरणत्वेन तद्वृत्तिताग्रहस्यैवाऽसम्भवादिति चेन्न । कार्यं सदित्येतावन्मात्रसाधने उत्पत्त्यनन्तरं सत्त्वस्य नैयायिकैरप्यभ्युपगततया सिद्धसाधनं स्यादतः कारणव्यापारात्प्रागपीति शेषः कृतः । यद्यपि सत्कार्यवादिनां मते कारणव्यापारस्यापि सत्त्वेन कारणव्यापारपूर्वकाल एवाप्रसिद्धस्तथापि कारकव्यापाराभिव्यक्त्यधिकरणक्षणपूर्वक्षणावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वं साध्यम् । हेतुश्च क्रियमाणत्वा-

यद्यपि बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते, तथाऽपि न प्रध्वंसस्य कारणत्वम्, अपि तु भावस्यैव बीजाद्यवयवस्य। अभावात्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् सर्वदा सर्वकार्योत्पादप्रसङ्ग इत्यादि न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः प्रतिपादितम्।

दिति। अत्र क्रियमाणत्वं तावदभिव्यक्तिरेव, सा च प्रत्यक्षविषयत्वरूपा, तादृशाभिव्यक्तिप्रयोजकं च कारकमित्यभिधीयते। एवं सति फलितमेतदनुमानम्—कार्यं अभिव्यञ्जकव्यापारप्राक्क्षणावच्छेदेन कारणे तादात्म्येन वृत्तिमत्, अभिव्यज्यमानत्वात्, यदभिव्यज्यमानं तदभिव्यञ्जकव्यापारपूर्वक्षणावच्छेदेनाऽपि सत्, यथा घोरान्धतमसमध्यवर्ती आलोकाभिव्यक्तो घटः, स हि अभिव्यञ्जकव्यापारात्प्रागपि सन्नेवाऽभिव्यक्तः, तथा चेदं, तस्मात्तथेति। यद्वा कार्यं स्वोपादाननिष्ठतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगि, तादात्म्येन तत्राऽभिव्यज्यमानत्वात्, यो यत्सम्बन्धेन यत्राऽभिव्यज्यते, स तत्सम्बन्धेन तन्निष्ठाभावाप्रतियोगी, यथा विषयितया ज्ञानेऽभिव्यज्यमानो घट इति सामान्यमुखी व्याप्तिः। एतदेवाऽभिसन्धायाऽग्रे वक्ष्यति—'न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणाऽपि पीतं कर्तुं शक्यते—'इत्यादिनेत्यवधातव्यम्।

प्रपञ्चप्रत्ययश्चाऽसति(१)बाधके न शक्यो मिथ्येति वदितुमिति कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते।

तत्रेदं प्रतिज्ञातम्, "सत् कार्यम्" इति। अत्र हेतुमाह "असदकरणात्" इति। (२)असत् चेत् का-

(१) नन्वेवं शुक्तौ रजतभ्रमस्थलेऽपि रजतस्य मिथ्यात्वं न स्यादित्यत उक्तं—'असति बाधके' इति। तत्र बाधज्ञानकाले एव रजतस्याऽननुवाद्भवतु तस्य मिथ्यात्वं, तथाऽप्यबाधितस्याऽस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वकथनमयुक्तमिति भावः।

(२) अयम्भावः। सत्त्वमसत्त्वं च किं कार्यस्य स्वरूपमुत धर्मः, अथवाऽर्थान्तरं किञ्चित्? यदि प्रथमः, तत्राह। असच्चेदिति। सत्स्वभावं चेद्विकारजातं कथं कदाचिदसत्? असत्स्वभावं चेत्कथं कदाचित्सत्? सदसतोरेकत्वविरोधात, नहि रूपं कदाचित्कचित्कथञ्चिद्वा गन्धो भवति। द्वितीयमाशङ्कते। सदसत्त्वे इति। धर्माविति। ते च स्वकारणाधीनजन्मतया कदाचिदेव भवत इति शेषः। खण्डयति। तथापीति। तत्तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न विकारः कस्यचित्। अथाऽसत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम्? नहि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्धर्मोऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते इति भावः। तृतीयं निराकरोति। असम्बद्धेनेति। अयमर्थः। यद्यसत्त्वं न स्वरूपं, नवा धर्मः कार्यस्य। किन्त्वर्थान्तरं, किमायातं कार्यस्य? नहि घ-

रणव्यापारात् पूर्वं कार्यम्, नाऽस्य सत्त्वं कर्तुं केनाऽपि शक्यम्। न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणाऽपि पीतं कर्तुं शक्यते। 'सदसत्त्वे घटस्य धर्मौ' इति चेत्, तथाऽपि असति धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तद्वस्थमेव, तथा च नाऽसत्त्वम्। असम्बद्धेनाऽतदात्मना चाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः? तस्मात् कारणव्यापारादूर्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्यमिति।

कारणाच्चाऽस्य सतोऽभिव्यक्तिरेवाऽवशिष्यते। सतश्चाऽभिव्यक्तिरुपपन्ना। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य, अवघातेन धान्येषु तण्डुलानाम्, दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति। न खल्वभिव्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसत् दृष्टम्।

टे जाते घटस्य किञ्चिद्भवति, अर्थान्तरत्वेपि असत्त्वं भावविरोधीति चेद्, तद्विरोधिभूतमसत्त्वं भावस्य किमकिञ्चित्करं, उताऽसत्वकरं स्वरूपं वा? नाऽऽद्यः, अकिञ्चित्करणे विरोधित्वानुपपत्तेः। द्वितीये यत्किञ्चिदसत्त्वं क्रियते तदपि स्वरूपं धर्मो वेत्यादि विकल्प्य तद्दूषणानि प्रसज्येरन्। तृतीये पूर्वोक्तदूषणं स्यादेवेति सदेव कार्यमभ्युपेतव्यम्।

इतश्च कारणव्यापारात् प्राक् सदेव कार्यम्—"उपादानग्रहणात्", उपादानानि—कारणानि, तेषां ग्रहणं—कार्येण सम्बन्धः। उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत्।

एतदुक्तं भवति—कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकम्, सम्बन्धश्च कार्यस्याऽसतो न सम्भवति, तस्मादिति(१)।

(२)स्यादेतत्—असम्बद्धमेव कारणैः कार्यं कस्मान्न

(१) अत्रेदमनुमानम्। उपादानानि कार्याभिव्यक्तेः प्रागपि कार्यवन्ति, कार्यसम्बद्धत्वात्, यो यत्सम्बद्धः स तद्वान्, यथा घटसम्बद्धं भूतलम्। न च घटभूतलसम्बन्धस्य घटेऽपि सत्त्वात्तत्र च घटविरहात् व्यभिचारः शङ्क्यः। अत्र तादृशसम्बन्धानुयोगित्वस्यैव हेतुत्वादिति ध्येयम्।

(२) असम्बद्धान्येव कारणानि कार्यं जनयन्ति, ततश्च प्रोक्तानुमाने स्वरूपासिद्धिरित्यभिप्रायेणाऽऽशङ्कते—स्यादेतदित्यादिना। अत्रेदमनुमानम्—कार्यं कारणैः सम्बद्धं, कारणे नियमेनाऽभिव्यज्यमानत्वात्, यद्येनाऽसम्बद्धं, न तत्र तत्कदाचिदप्यभिव्यज्यते, यथा सिकतासु तैलमिति व्यतिरेकिदृष्टान्तः। एतेन चाऽनुमानेन कार्ये कारणसम्बन्धस्य सिद्धौ कारणानि कार्यसम्बद्धानि, स्वसम्बद्धकार्यत्वादित्यनुमानेन कारणेऽपि कार्यसम्बन्धसिद्धेर्न स्वरूपासिद्धिरिति भावः।

जन्यते ? तथा चाऽसदेवोत्पत्स्यत इत्यत आह—"सर्व-सम्भवाभावात्" इति । असम्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद्भवेत् । न चैतदस्ति, तस्मान्नाऽसम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते, अपि तु सम्बद्धं सम्बद्धेन जन्यत इति । यथाऽऽहुः सांख्यवृद्धाः—

"असत्त्वे नाऽस्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः—" इति ।

स्यादेतत्—असम्बद्धमपि सत् तदेव करोति यत्र यत् कारणं शक्तं, शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते । तेन नाऽऽव्यवस्थेत्यत आह—"शक्तस्य शक्यकरणात्"(१) इति । सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया, सर्वत्र वा स्यात्, शक्ये एव वा ? सर्वत्र चेत्, तदवस्थैवाऽव्यवस्था । शक्ये चेत्, कथमसति शक्ये तत्र ? इति वक्तव्यम् । शक्तिभेद एव एतादृशो यतः किञ्चिदेव कार्यं जनयेत् न सर्वमिति चेत्, हन्त भोः ! शक्तिविशेषः कार्यसम्बद्धो वाऽसम्बद्धो वा ? सम्बद्धत्वे नाऽसता सम्बन्ध इति सत् कार्यम् । असम्बद्धत्वे सैवा-

(१) कारणशक्तिर्विद्यमानविषया, विषयित्वात्, ज्ञानवत्, इत्यनुमानशरीरम् ।

ऽव्यवस्था, इति सुष्ठूक्तं "शक्तस्य शक्यकरणात्" इति ।

इतश्च सत् कार्यमित्याह—"कारणभावाच्च", कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । न हि कारणाद्भिन्नं कार्यम्, कारणं च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवेत् ?* ।

कार्यस्य कारणाभेदसाधनानि च प्रमाणानि—

(१) न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते, तन्तुधर्मत्वात् । इह यद्यतो भिद्यते तत् तस्य धर्मो न भवति, यथा गौरश्वस्य । धर्मश्च पटस्तन्तूनां, तस्मान्नाऽर्थान्तरम् ।

(२) उपादानोपादेयभावाच्च नाऽर्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः । ययोरर्थान्तरत्वं न तयोरुपादानोपादेयभावः, यथा घटपटयोः । उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः । तस्मान्नाऽर्थान्तरत्वम् ।

(३) इतश्च नाऽर्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः, संयोगाप्राप्त्यभावात् । अर्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः, अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः । न चेह संयोगाप्राप्ती, तस्मान्नाऽर्थान्तरत्वमिति ।

---

* अनुमानं च—घटः सदा सन्, कारणाभिन्नत्वात्, कारणस्वरूपवदिति ।

(४) इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते, गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् । इह यद्यस्माद्भिन्नम्, तस्मात् तस्य गुरुत्वान्तरं कार्यं गृह्यते, यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषस्तस्माद्द्विपलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिभेदोऽधिकः । न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वकार्यान्तरं दृश्यते । तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति* ।

* अत्रेदं तत्त्वम् । गुरुत्वं तावन्न प्रत्यक्षं, तथा सत्यधःस्थितस्याऽपि द्रव्यस्य त्वगिन्द्रियेण गुरुत्वग्रहणप्रसङ्गात् । ऊर्द्धस्थितस्यैव तद्गृह्यत इत्यपि न नियमः, अन्यत्राऽऽसञ्जितस्य वस्तुन ऊर्द्धदेशस्थस्याऽपि गुरुत्वाग्रहणात् । तस्मान्नित्यानुमेयं गुरुत्वमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च गुरुत्वकार्येण पतनेनैव तस्याऽनुमानं सुशकम् । एवं सति द्रव्याणां गुरुत्वप्रकर्षाप्रकर्षावपि नित्यानुमेयाविति सिद्ध्यति । तद्यथा —एकस्यां तुलायां द्वे कोट्यौ भवतः, तत्रैकस्यां कोटावेकं गुञ्जादिद्रव्यमासञ्जनीयम्, अपरत्र च कोटौ तोलनीयं वस्त्ववस्थाप्यं, तत्र यदि गुञ्जादिद्रव्यापेक्षया तोलनीयवस्तुनि गुरुत्वं प्रकृष्टमपकृष्टं वा न भवेत्तर्हि न तस्याः कोटेरवनतिरुन्नतिर्वा भवति, तत्र चेयं युक्तिः—गुरुत्वं तावन्न पतनमात्रे कारणं, किन्त्वाद्यपतन एव, आद्याच्च पतनाद्वेगाख्यः संस्कार उत्पद्य-

(१)तान्येतान्यभेदसाधनान्यवीतानि ।

एवमभेदे सिद्धे, तन्तव एव तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः ।

स्वात्मनि (२)क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभेदाश्च

ते, ततश्च द्वितीयं पतनमिति क्रमः, तत्र यद्येकस्मिन् वस्तुनि समानगुरुत्वे द्वे द्रव्ये आसज्येते, तर्हि तन्निष्ठं गुरुत्वमपि समानवेगारम्भिकामेवाऽऽद्यां क्रियां कुर्यात्, एवं सति कोट्यन्तरस्थितद्रव्यावनतिरपरकोट्यवस्थितद्रव्यवेगप्रतिबद्धा न भवति, एककोटिस्थद्रव्यगुरुत्वस्य कोट्यन्तरावस्थितद्रव्यगुरुत्वापेक्षयाऽधिकत्वे तु तेन प्रकृष्टवेगजनिकायाः क्रियाया एवोत्पादनेन तत्कोटौ गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषो भवति । एवं स्थिते समानगुरुत्वं कपालचतुष्टयं गृहीत्वा कपालद्वयेन घटं निर्मायाऽवशिष्टेन कपालद्वयेन स घटस्तोलनीयः, यदि कपालद्वयापेक्षयाऽतिरिक्तः कश्चिदवयव्युदपत्स्यत गुरुत्वमप्यधिकमभविष्यत्, न चैवं, तस्मान्न कपालद्वयेन कश्चिदतिरिक्तः पदार्थो जनित इति सिद्धम् ।

(१) 'अस्य चाऽवीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते—'इत्यादिना पूर्वं निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञातमवीतोदाहरणमेवेदमित्याह—तान्येतानीत्यादिना ।

(२)उत्पादनं क्रिया, निरोधः—विनाशः, घट उत्पद्यते विनश्यति इत्याकारो बुद्धिभेदः, तन्तुः पट इति व्य-

नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति । एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् । यथा हि कूर्मस्याऽङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति, निःसरन्ति चाऽऽविर्भवन्ति, न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा । एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते, निविशमानास्तिरोभवन्ति विनश्यन्तीत्युच्यन्ते । न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः । यथाऽऽह भगवान् कृष्णद्वैपायनः—

"नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः—"

गी० २–१६ इति ।

यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकासिभ्यो न भिन्नः, एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।

एवञ्च 'इह तन्तुषु पटः' इति व्यपदेशो यथा 'इह वने तिलकाः' इत्युपपन्नः ।

न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति, एकस्याऽपि

पदेशभेदः–शब्दप्रयोगभेदः, अर्थक्रियाभेदः–प्रावरणादिलक्षणकार्यभेदः अभेदे सति कथमुपपद्यतामिति न शङ्क्यमित्याह–स्वात्मनीति ।

नानार्थक्रियादर्शनात् । यथैक एव वह्निर्दाहकः पाचकः प्रकाशकश्चेति । नाऽप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः, तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् । यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति, न तु शिबिकावहनम्, मिलितास्तु शिबिकामुद्वहन्ति, एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अपि मिलिता आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति ।

स्यादेतत्—आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन् असन् वा? असंश्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसदुत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण । न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आविर्भावे चाऽऽविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः ।

मैवम् । अथाऽसदुत्पद्यत इति मते कथमसदुत्पत्तिः? सती, असती वा? सती चेत्, कृतं तर्हि कारणैः । असती चेत्, तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था ।

अथ—उत्पत्तिः पटान्नाऽर्थान्तरम्, अपि तु पट एवाऽसौ, तथाऽपि यावदुक्तं भवति 'पटः' इति, तावदुक्तं भवति 'उत्पद्यते' इति । ततश्च 'पटः' इत्युक्ते 'उत्पद्यते' इति न वाच्यम्, पौनरुक्त्यात्,

'विनश्यति' इत्यपि न वाच्यम्, उत्पत्तिविनाशयो-र्युगपदेकत्र विरोधात् ।

तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा, स्वसत्तासमवायो वा ? उभयथाऽपि नोत्पद्यते; अथ च तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते । एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् ।

न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याऽक्रियात्वात्, क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम्, अन्यथा कारणत्वाभावात् ।

तस्मात् सत् कार्यमिति पुष्कलम् ।

॥ ९ ॥

तदेवं प्रधानसाधनानुगुणं सत्कार्यमुपपाद्य यादृशं तत् प्रधानं साधनीयं तादृशमादर्शयितुं विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तसारूप्यवैरूप्ये तावदाह—

हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं
व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

"हेतुमत्" इति। व्यक्तं हेतुमत्,(१) हेतुः कारणम्, तद्वत्, यस्य च यो हेतुस्तमुपरिष्टाद्वक्ष्यति(२)।

"अनित्यम्," विनाशि,(३) तिरोभावीति यावत्।

"अव्यापि," सर्वं परिणामिनं न व्याप्नोति। कारणेन हि कार्यमाविष्टम्, न कार्येण कारणम्। न च बुद्ध्यादयः प्रधानं चेत्यिषतीत्यव्यापकाः।

"सक्रियम्," परिस्पन्दवत्। तथा हि बुद्ध्यादयः उपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति, देहान्तरं चोपाददते, इति तेषां परिस्पन्दः। शरीरपृथिव्यादीनां च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव।

"अनेकम्," प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात्। पृथिव्याद्यपि शरीरघटादिभेदेनाऽनेकमेव।

---

(१) अत्र व्यक्तमिति लक्ष्यनिर्देशः। हेतुमत्त्वादिकं लक्षणमवसेयम्।

(२) 'प्रकृतेर्महान्—'(२२)इत्यादिकारिकायामिति भावः।

(३) विनाशस्य प्रध्वंसरूपस्य सत्कार्याङ्गीकारादभावानङ्गीकाराच्च लक्षणत्वासम्भवादाह। तिरोभावीति यावदिति। तिरोभावः—सूक्ष्मतयाऽवस्थानम्। तद्विशिष्टमित्यर्थः।

"आश्रितम्," स्वकारणमाश्रितम् । बुद्ध्यादिकार्याणामभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदविवक्षयाऽऽश्रयाश्रयिभावः, यथा 'इह वने तिलकाः' इत्युक्तम ।

"लिङ्गम्," प्रधानस्य । यथा चैते बुद्ध्यादयः प्रधानस्य लिङ्गम्, तथोपरिष्टाद्वक्ष्यति(१)। प्रधानं तु न प्रधानस्य लिङ्गं पुरुषस्य लिङ्गं भवदपीति भावः ।

"सावयवम्", अवयनमवयवः, अवयवानामवयविनां मिथः संश्लेषो मिश्रणं संयोग इति यावत् । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः । तेन सह वर्तत इति सावयवम् ।

तथा हि—पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते, एवमन्येऽपि, न तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगः, तादात्म्यात् । नाऽपि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगः, अप्राप्तेरभावात् ।

"परतन्त्रम्", बुद्ध्यादि । बुद्ध्या स्वकार्येऽहङ्कारे जनयितव्ये प्रकृत्यापूरोऽपेक्ष्यते, अन्यथा क्षीणा सती नाऽलमहङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः । एवमहङ्कारादिभिरपि स्वकार्यजनने इति सर्वे स्वकार्येषु

(१) 'भेदानां परिमाणात्—'(१५)इत्यादिकारिकायामिति भावः ।

प्रकृत्याऽऽपूरमपेक्षते । तेन परां प्रकृतिमपेक्षमाणं कारणमपि स्वकार्यजनने परतन्त्रं व्यक्तम् ।

"विपरीतमव्यक्तम्", व्यक्तात् । अहेतुमत्, नित्यं, व्यापि, निष्क्रियम्, यद्यप्यव्यक्तस्याऽस्ति परिणामलक्षणा क्रिया, तथाऽपि परिस्पन्दो नाऽस्ति । एकम्, अनाश्रितम्, अलिङ्गम्, अनवयवम्, स्वतन्त्रम्, अव्यक्तम् ॥ १० ॥

तदनेन प्रबन्धेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तम् । सम्प्रति तयोः साधर्म्यम्, पुरुषाच्च वैधर्म्यमाह—

त्रिगुणमविवेकि विषयः
सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं, तथा प्रधानम्,
तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥

"त्रिगुणम्" इति । त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणम् । तदनेन(१) सुखादीनामात्मगुणत्वं परामिमतमपाकृतम् ।

---

(१) 'इच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्–'इत्यादिन्यायसूत्रानुसारिणां मतं निराकर्तुमाह । तदनेनेति । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः–'इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च सुखादीनामात्मधर्मत्वासिति भावः ।

"अविवेकि"। यथा प्रधानं न स्वतो विविच्यते, एवं महदादयोऽपि न प्रधानात् विविच्यन्ते, तदात्मकत्वात् ।

अथ वा सम्भूयकारिताऽत्राऽविवेकिता । न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं स्वकार्ये, अपि तु सम्भूय । तत्र नैकस्मात् यस्यकस्यचित् केनचित्सम्भव इति ।

ये(१)त्वाहुः—विज्ञानमेव हर्षविषादमोहशब्दाद्यात्मकम्, न पुनरितोऽन्यस्तद्धर्मेति, तान् प्रत्याह—"विषय" इति । विषयः—ग्राह्यः, विज्ञानाद्बहि*रिति यावत् ।

अत एव "साधारणम्" घटादिवदनेकैः पुरुषैर्गृहीतमित्यर्थः । विज्ञानाकारत्वे तु असाधार-

(१) योगाचारा इत्यर्थः । तेषां मते बाह्यवस्तुजातं नाऽस्ति । तथाहि—घटपटादयवो ज्ञानरूपाः, ज्ञानाविषयकप्रतीत्याविषयत्वे सति ज्ञानविषयकप्रतीतिविषयत्वात्, ज्ञानवदिति प्रयोगः । तथा चोक्तं—

'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः'—

इति । एवं च घटादीनां ज्ञानरूपत्वेसिद्धे तद्धर्माणां सुखदुःखमोहादीनामपि ज्ञानधर्मत्वमेवेति ध्येयम् ।

*बहिः—भिन्नमित्यर्थः ।

ण्याद्विज्ञानानां वृत्तिरूपाणां तेऽप्यसाधारणाः स्युः, विज्ञानं यथा परेण न गृह्यते, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभिप्रायः। तथा च+ नर्तकीभ्रूलताभङ्गे एकस्मिन् बहूनां प्रतिसन्धानं युक्तम्। अन्यथा तन्न स्यादिति भावः।

"अचेतनम्"। सर्वे एव प्रधानबुद्ध्यादयोऽचेतनाः, न तु वैनाशिकवत्÷ चैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः।

"प्रसवधर्मि"—प्रसव꙳रूपो धर्मो यः सोऽस्याऽस्तीति प्रसवधर्मि। प्रसवधर्मेति वक्तव्ये मत्वर्थीयः* प्रसवधर्मस्य नित्ययोगमाख्यातुम्। सरूपविरूपपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यते इत्यर्थः(१)।

व्यक्तवृत्तमव्यक्तेऽतिदिशति—"तथा प्रधानम्" इति। यथा व्यक्तं तथाऽव्यक्तमित्यर्थः।

+साधारणत्वेचेत्यर्थः।

÷विज्ञानवादिवदित्यर्थः।

꙳परिणामरूप इत्यर्थः।

*प्रत्यय इति शेषः।

(१) तत्त्वान्तरत्वेन परिणामो विरूपपरिणामः। सत्त्वरजस्तमोरूपेण भ्यपरिणामः सरूपपरिणामः। आभ्यां परिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यात इत्यर्थः।

ताभ्यां वैधर्म्यं पुरुषस्याऽऽह—"तद्विपरीतः पुमान्" इति।

स्यादेतत्—अहेतुमत्त्वनित्यत्वादि प्रधानसाधर्म्यमस्ति पुरुषस्य, एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यम्, तत्कथमुच्यते 'तद्विपरीतः पुमान्' इति ? अत आह—"तथा च" इति। चकारोऽप्यर्थः। यद्यप्यहेतुमत्त्वादिकं साधर्म्यम्, तथाऽप्यत्रैगुण्यादिवैपरीत्यमस्त्येवेत्यर्थः।

॥ ११ ॥

त्रिगुणमित्युक्तम्, तत्र के ते त्रयो गुणाः ? किं च तल्लक्षणम् ? इत्यत आह—

प्रीत्यप्रीतिविषादा-
त्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।
अन्योऽन्याभिभवाश्रय-
जननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

"गुणाः" इति परार्थाः। "सत्त्वं लघु प्रकाशकम्-" (का १३) इत्यत्र च सत्त्वादयः क्रमेणनिर्देक्ष्यन्ते। तदनागतावेक्षणेन तन्त्रयुक्त्या (१) वा प्रीत्यादीनां यथा-

---

(१) अत्र गुणा इति सामान्यरूपेण कथना-

सङ्ख्येयं वेदितव्यम् ।

एतदुक्तं भवति—प्रीतिः—सुखम्, प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः । अप्रीतिः—दुःखम्, अप्रीत्यात्मको रजोगुणः । विषादः—मोहः, विषादात्मकस्तमोगुण इत्यर्थः ।

ये तु मन्यन्ते "न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते, एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति, तान् प्रति "आत्म"ग्रहणम् ।

नेतरेतराभावाः सुखादयः, अपि तु भावाः, आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात्, प्रीतिरात्मा—भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा । परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याऽप्यसिद्धेरुभयासिद्धि(१)-

त्प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकत्वं केषां लक्षणमुपवर्ण्यते ? किं रूपादीनां गुणानामुत सत्त्वरजस्तमसाम् ? इति शङ्कायामाह—सत्त्वमित्यादि । तदनागतावेक्षणेन—क्रमेणाऽग्रिमश्लोके वक्ष्यमाणानां सत्त्वरजस्तमसां पूर्वमेवाऽऽलोचनेन । अथवा प्रकृतशास्त्रे गुणशब्दस्य सत्त्वरजस्तमःस्वेव सङ्केतितत्त्वेन प्रीत्याद्यात्मकत्वं क्रमेण त्रयाणां लक्षणं वेदितव्यमिति ।

(१) परस्पराभावात्मकत्वेऽभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेन सुखादिज्ञानस्य परस्परज्ञानसापेक्षतयाऽन्योन्याश्रय इति भावः ।

रिति भावः ।

स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह—"प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः"इति । अत्राऽपि यथासङ्ख्यमेव । रजः प्रवर्तकत्वात् सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्तयेत्, यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत, तमोनियतं तु क्वचिदेव प्रवर्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् ।

प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह—" अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च" इति । वृत्तिः-क्रिया, सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । "अन्योन्याभिभववृत्तयः", एषामन्यतमेनार्थऽवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । (१)

तथा हि—सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते, एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति ।

'अन्योन्याश्रयवृत्तयः' । यद्यप्याधाराधेयभावेन

---

(१) नन्वितराभिभवो यद्यमीषां स्वभाव एव, तथा सति सर्वदा सर्वेऽपि गुणाः परस्परमभिभूता भवेयुरित्यत उक्तं—"अर्थवशादुद्भूतेन' इति । अदृष्टजननीयसुखादिसाक्षात्कारादिरूपप्रयोजनवशात्कार्याभिमुख्यमापन्नेनेति च तदर्थः ।

नाऽयमर्थो घटते(१), तथाऽपि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याऽऽश्रयः ।

तथा हि—सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्या इतरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति ।

"अन्योन्यजननवृत्तयः" । अन्यतमोऽन्यतमं जनयति । जननं च परिणामः, स च गुणानां सदृशरूपः । (२)अत एव न हेतुमत्त्वम्, तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् । नाऽप्यनित्यत्वम्, तत्त्वान्तरे लयाभावात् ।

'अन्योन्यमिथुनवृत्तयः" । अन्योन्यसहचराः, अविनाभाववृत्तय इति यावत् । 'चः' समुच्चये । भवति चाऽत्राऽऽगमः—

(१) गुणानां विभुत्वादिति भावः । वस्तुतस्त्वेतेषां संयोगेनाऽधाराधेयभाव उताऽभेदेन? नाऽऽद्यः, अप्राप्त्यभावात् । नाऽप्यपरः, परस्परमेषां विभिन्नतया अभेदेनाऽऽधाराधेयभावानुपपत्तेरिति भावः ।

(२) 'हेतुमत्-'इत्यादिकारिकायामुक्तस्य व्यक्तसाधर्म्यस्याऽव्यक्तेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य निषेधति-'अत एव-'इत्यादिना ।

"अन्योऽन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः ।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥
तमसश्चाऽपि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ॥
नैषामादिः सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते"—
इति (दे. भा. ३ । ८)।

॥ १२ ॥

"प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः" इत्युक्तम्, तत्र के ते इत्थम्भूताः कुतश्चेत्यत आह—

सत्त्वं लघु प्रकाशक-
मिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः,
प्रदीपवच्चाऽर्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥

"सत्त्वम्" इति । सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं साङ्ख्याचार्यैः । तत्र कार्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि, यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनं भवति । तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्यग्गमने हेतुर्भवति, यथा वायोः । एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतुर्लाघवम्, गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वमुक्तम् ।

सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते-अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्ये उत्साहं-प्रयत्नं कार्येते । तदिदमुक्तम्-"उपष्टम्भकम्"इति । कस्मादित्यत उक्तम्—"चलम्" इति । तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् ।

रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयत् गुरुणाऽऽवृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कचिदेव प्रवर्त्यत इति ततस्ततो व्यावृत्त्या तमो नियामकमुक्तम्-"गुरु वरणकमेव तमः"इति । एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते, सत्त्वमेव, रज एव, तम एवेति ।

ननु एते परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत् परस्परं ध्वंसन्त इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्तृतायां इत्यत आह-"प्रदीपवच्चाऽर्थतो वृत्तिः" इति । दृष्टमेतत्, यथा वर्त्तितैलेऽनलविरोधिनी, अथ मिलिते सहाऽनलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः । यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणः । एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथो विरुद्धान्यप्यनुवर्त्स्यन्ति स्वकार्यं करिष्यन्ति च ।

"अर्थतः" इति । पुरुषार्थत इति यात्, यथा च वक्ष्यति—

"पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम्"—इति
(का ३१)

अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषां च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम् ।

तद्यथा—एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति । तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति, तत् कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दमानं सैव मोहयति, तत् कस्य हेतोः ? तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः । (१)

---

(१) कार्यं सुखदुःखमोहात्मकं, सुखदुःखमोहजनकत्वात्, स्त्रीवदित्यनुमानेन कार्यत्वावच्छेदेन सुखदुःखमोहात्मकता सिद्ध्यति, । सिद्धेषु च सुखदुःखमोहेषु ते परस्परं विभिन्नाः, परस्परपरिहारेण ज्ञा-

तत्र यत् सुखहेतुः तत् सुखात्मकं सत्त्वम्, यत् दुःखहेतुस्तत् दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः। (१)सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः, सहदर्शनात्। तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिः अविरोधिभिरप्येकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते। एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्तकत्वैः, एवं मोहगुरुत्वावरणैः,—इति सिद्धं त्रैगुण्यमिति।

॥ १३ ॥

स्यादेतत्—अनुभूयमानेषु पृथिव्यादिष्वनुभवसिद्धा भवन्त्वविवेकित्वादयः। ये पुनः सत्त्वादयो नाऽनुभवपथमधिरोहन्ति, तेषां कुतस्त्यमविवेकित्वं विषयत्वमचेतनत्वं प्रसवधर्मित्वं च? इत्यत आह—

यमानत्वात्, घटपटवदित्यनुमानेन सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां सिद्धिरिति ध्येयम्। तदेतद्विशदयति—'तत्र'इत्यादिना।

(१) ननु यथा सुखदुःखमोहाः परस्परं विभिन्नास्तथैव सुखप्रकाशलाघवादयोऽपि परस्परं विरुध्यन्ताम्, ततश्च नवगुणसिद्धिरिति शङ्कायामाह—सुखेत्यादि। एते तावन्न परस्परपरिहारेणाऽनुभूयन्ते, अतः सहोपलम्भादेतेषामविरोध इति भावः।

अविवेक्यादेः सिद्धि-
स्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वा-
त्कार्यस्याऽव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ ४ ॥

"अविवेक्यादेः" इति । अविवेकित्वमविवेकि । यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' (पा. सूत्र. १।४।२२) इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात् ।

कुतः पुनरविवेकित्वादेः सिद्धिरित्यत, आह— "त्रैगुण्यात्" इति । "यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्तदविवेकित्वादियोगि, यथेदमनुभूयमानं व्यक्तम्—" इति स्फुटत्वादन्वयो नोक्तः ।

व्यतिरेकमाह—"तद्विपर्ययाभावात्" इति । अविवेक्यादिविपर्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावात् ।

अथ वा व्यक्ताव्यक्ते पक्षीकृत्याऽन्वयाभावेनाऽवीत एव हेतुस्त्रैगुण्यादिति वक्तव्यः (१) ।

स्यादेतत्—अव्यक्तसिद्धौ सत्यां तस्याऽविवेकित्वादयो धर्माः सिध्यन्ति, अव्यक्तमेव त्वद्याऽपि

(१) सर्वस्यैवाऽविवेकिनः पक्षतया सन्दिग्धसाध्यवत्त्वेन निश्चितसाध्यवद्दृष्टान्तविरहादिति भावः ।

न सिध्यति, तत्कथमविवेकित्वादिसिद्धिरत आह—"कारणगुणात्मकत्वात्" इति ।

अयमभिसन्धिः—कार्यं हि कारणगुणात्मकं दृष्टम्, यथा तन्त्वादिगुणात्मकं पटादि । तथा महदादिलक्षणेनाऽपि कार्येण सुखदुःखमोहरूपेण स्वकारणं सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवति(१) ।

॥ १४ ॥

स्यादेतत्—'व्यक्तात् व्यक्तमुत्पद्यते' इति कणभक्षाक्षचरणतनयाः । परमाणवो हि व्यक्ताः, तेभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणं कार्यं व्यक्तमारभ्यते । पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः । तस्मात् व्यक्तात् व्यक्तस्य तद्गुणस्य चोत्पत्तेः कृतमदृष्टचरेणाऽव्यक्तेनेत्यत आह—

भेदानां परिमाणात्
समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागा-
दविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

(१) घटादयः, स्वसमानगुणकारणजन्याः, जन्यत्वात्, पटवदिति प्रयोगः ।

कारणमस्त्यव्यक्तम्,
प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत्
प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥

"भेदानाम्" इति । भेदानां—विशेषाणां महदादीनां भूम्यन्तानां कार्याणां कारणं—मूलकारणमस्त्यव्यक्तम् । कुतः ? "कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य" । कारणे सत् कार्यमिति स्थितम् । तथा च यथा कूर्मशरीरे सन्त्येवाऽङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते(१)—'इदं कूर्मशरीरं, एतान्येतस्याऽङ्गानि'—इति । एवं निविशमानानि तस्मिन् अव्यक्तीभवन्ति । एवं कारणान्मृत्पिण्डाद्धेमपिण्डाद्वा कार्याणि घटमुकुटादीनि सन्त्येवाऽऽविर्भवन्ति विभज्यन्ते ।

(१) विभागस्य स्वरूपं दर्शयति इदमित्यादिना । तथा च यथा ऽत्रभेदबुद्धिविषयत्वेपि नापूर्वोत्पादः किन्तु एकमेव वस्तु प्राक् एकत्वबुद्धिविषयः पश्चाच्चभेदबुद्धिविषयस्तथा कार्यकारणयोरैक्येपि कारकव्यापारात्प्रागेकत्वबुद्धिरासीत् पश्चाद्भेदबुद्ध्या इदं कारणं इदं कार्यमिति व्यवहारभेदमात्रं जायते नतु नूतनं किञ्चि ज्जायत इत्यर्थः ।

सन्त्येव पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते, सन्त्येव च तन्मात्राण्यहङ्कारात् कारणात्, सन्नेवाऽहङ्कारः कारणान्महतः, सन्नेव च महान् परमाव्यक्तात्। सोऽयं कारणात् परमाव्यक्तात् साक्षात्पारम्पर्येणाऽन्वितस्य विश्वस्य कार्यस्य विभागः।(१)

प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्डं सुवर्णपिण्डं वा घटमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति। तत्कारणरूपमेवाऽनभिव्यक्तं कार्यमपेक्ष्याऽव्यक्तं भवति। एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति। एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्त्यहङ्कारमव्यक्तयन्ति, एवमहङ्कारो महान्तमाविशन् महान्तमव्यक्तयति, महान् प्रकृतिं स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति। प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश इति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव।(२)

(१) तथा च घटादीनामाविर्भावः तिरोभावपूर्वकः, आविर्भावत्वात्, कूर्माङ्गाविर्भाववदित्यनुमानेन घटाविर्भावस्य घटादितिरोभावपूर्वकत्वासिद्धौ तिरोभावविशिष्टं वस्त्वेवाऽव्यक्तमिति सिध्यतीति भावः। कारणत्वं विद्यमानप्रतियोगिकं, सप्रतियोगिकत्वात्, वाच्यत्ववदिति चाऽत्राऽनुमानतत्त्वम्।

(२) प्रलयकालः कार्यवान्, कालत्वादित्यनुमानेन चाऽव्यक्तसिद्धिरिति भावः।

सोऽयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य—नानारूपस्य कार्यस्य, स्वार्थिकः ष्यञ्, तस्मात् कारणे कार्यस्य सत एव विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्ति।

इतश्चाऽव्यक्तमस्तीत्यत आह—"शक्तितः प्रवृत्तेश्च" इति। कारणशक्तितः कार्यं प्रवर्तत इति सिद्धम्, अशक्तात् कारणात् कार्यस्याऽनुपपत्तेः, शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याऽव्यक्तत्वादन्या। न हि सत्कार्यपक्षे कार्यस्याऽव्यक्ततायाः अन्यस्यां शक्तौ प्रमाणमस्ति, अयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमस्त्यनागतावस्थं न सिकतास्विति।(१)

स्यादेतत्—शक्तितः प्रवृत्तिः कारणकार्यविभागाविभागौ च महत एव परमाव्यक्तत्वं साधयिष्यतः, कृतं ततः परेणाऽव्यक्तेनेत्यत आह—"परिमाणात्" इति। परिमितत्वात्, अव्यापित्वादिति यावत्। विवादाध्यासिता महदादिभेदा अव्यक्तकारणवन्तः, परिमितत्वात्, घटादिवत्। घटादयो हि परिमिताः मृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टाः। उक्तमेतद्यथा कार्यस्याऽव्यक्तावस्था कारणमेवेति, यन्महतः कारणं तत् परमा-

(१) कारणशक्तिर्विद्यमानविषया, विषयित्वात्, ज्ञानवदित्यनुमानेनाऽव्यक्तसिद्धिरिति भावः।

व्यक्तम्, ततः परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

इतश्च विवादाध्यासिता भेदाः अव्यक्तकारणवन्तः, "समन्वयात्" । भिन्नानां समानरूपता समन्वयः । सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽध्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते । यानि च यद्रूपसमनुगतानि, तानि तत्स्वभावाव्यक्तकारणानि, यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणका इति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम्(१)।

---

(१) अत्रायं भावः । ये हि भावा यैरनेकवृत्तिभिः प्रत्येकमन्वीयन्ते ते तत्प्रकृतिकाः यथा मृदन्विताः शरावादयः । समन्वीयते चैत्रदाराः पद्मावती सुखदुःखमोहैः, चैत्रस्य तत्र प्रीतेः सपत्नीनां ततो दुःखोदयात् । मैत्रस्य तामविन्दतो मोहरूपविषादोदयात् । पद्मावत्या च व्याख्यातमशेषं जगत् । रूपादिषु व्यभिचारवारणाय अनेकवृत्तिभिरित्युक्तम् । वृक्षादिषु व्यासज्याऽनुगते वने अनैकान्तिकत्वनिवृत्तये प्रत्येकमित्युक्तम् । न हि प्रत्येकं तरुषु वनमिति मतिः । प्रयोगश्च-सुखदुःखमोहाः कार्याणां प्रकृतयः तेषु प्रत्येकमन्वितत्वे सति अनेकवृत्तित्वात्, मृदादिवत् । तर्हि सत्त्वादीनां पृथक्पृथक्प्रकृतित्वमिति चेन्न । विमतं संसृज्यमानवस्तुप्रकृतिकं, परिमितत्वात्, मृत्सलिलादिसंसृष्टवस्तुभिरारब्धाङ्कुरवदिति ।

अव्यक्तं साधयित्वा अस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—"प्रवर्तते त्रिगुणतः" इति। (१)प्रतिसर्गावस्थायां सत्त्वं रजस्तमश्च सदृशपरिणामानि भवन्ति । परिणामस्वभावा हि गुणा नाऽपरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते । तस्मात् सत्त्वं सत्त्वरूपतया, रजो रजोरूपतया, तमस्तमोरूपतया प्रतिसर्गावस्थायामपि प्रवर्तते । तदिदमुक्तं—"त्रिगुणतः" इति ।

प्रवृत्त्यन्तरमाह—" समुदयाच्च " इति । समेत्य उदयः—'समुदयः'–समवायः । समुदयश्च गुणानां न गुणप्रधानभावमन्तरेण सम्भवति, न च गुणप्रधानभावो वैषम्यं विना, न च वैषम्यमुपमर्द्योपमर्दकभावादृते, इति महदादिभावेन प्रवृत्तिर्द्वितीया ।

स्यादेतत्–कथमेकरूपाणां गुणानामनेकरूपा प्रवृत्तिरित्यत आह–"परिणामतः सलिलवत्" इति । यथा हि वारिदविमुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूविकारानासाद्य नारिकेलतालतालीबिल्वचिरबिल्वतिन्दुकामलकप्राचीनामलककपित्थफलरसतया परिणमन्मधुराम्ललवणतिक्तकषायकटुतया विकल्पते, एवमेकै

(१) प्रलयावस्थायामित्यर्थः ।

कगुणसमुद्भवात्(१)प्रधानं गुणमाश्रित्य ऽप्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्तयन्ति । तदिदमुक्तम्—"प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्" । एकैकगुणाश्रयेण यो विशेषस्तस्मादित्यर्थः ।

॥ १६ ॥

ये(२) तु तौष्टिका अव्यक्तं वा महान्तं वाऽहङ्कारं वा इन्द्रियाणि वा भूतानि वाऽऽत्मानमभिमन्यमानास्तान्येवोपासते तान् प्रत्याह—

सङ्घातपरार्थत्वात्
त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्
कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

"सङ्घातपरार्थत्वात्" इति । पुरुषोऽस्ति, अव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः । कुतः ? "सङ्घातपरार्थत्वात्" ।

---

(१) एकैकगुणस्याविर्भावादित्यर्थः ।

(२) अत्राऽयं भावः । यद्यपि अहंप्रत्ययविषयतयाऽऽत्मा सिद्ध एवेति न पृथक् तत्साधनमावश्यकम् । तथाऽपि अहं प्रत्यये तद्विषयस्य देहाद्यतिरिक्तत्वानवगाहनात् तस्य देहाद्यतिरिक्तत्वसाधनायाऽयमारम्भ इति ।

अव्यक्तमहदहङ्कारादयः परार्थाः, सङ्घातत्वात्, शयनासनाभ्यङ्गादिवत्, सुखदुःखमोहात्मकतयाऽव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः ।(१)

स्यादेतत्–शयनासनादयः सङ्घाताः संहतशरीराद्यर्था दृष्टाः, न त्वात्मानमव्यक्ताद्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मात् सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुः, न त्वसंहतमात्मानमित्यत आह–"त्रिगुणादिविपर्ययात्" इति ।

अयमभिप्रायः—सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्याऽपि सङ्घातत्वात् तेनाऽपि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यम् । एवं तेन तेनेत्यनवस्था स्यात् । न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्था युक्ता, कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । न च 'प्रमाणबलेन कल्पनागौरवमपि मृष्यते' इति युक्तम्, संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणाऽन्वयात्(२) । दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः

(१) तथा च प्रधानादयः परोपभोगजनकाः, सुखदुःखमोहात्मकत्वादित्यनुमानं फलितम् ।

(२) यद्यत् संहतं तत्तत् परार्थं यथा शयनासनादि इतिव्याप्तिः न तु संहतपरार्थमिति, संहतत्वविशेषणस्य व्यर्थत्वात् तथाच दृष्टान्ते संहता-

सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः। (१)तस्मादनवस्थाभियाऽस्य सङ्घातत्वमिच्छताऽत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्चाऽभ्युपेयम्।

त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः संहतत्वेन व्याप्ताः। तत्संहतत्वमस्मिन् परे व्यावर्तमानं त्रैगुण्यादि व्यावर्तयति, ब्राह्मणत्वमिव व्यावर्तमानं कठत्वादिकम्। तस्मादाचार्येण 'त्रिगुणादिविपर्ययात्'इति वदताऽसंहतः परो विवक्षितः, स चाऽऽत्मेति सिद्धम्।

इतश्च परः पुरुषोऽस्ति—"अधिष्ठानात्"। त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात्। यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाऽधिष्ठीयमानं दृष्टम्, यथा रथादि यन्त्रादिभिः(२)। सुखदुःखमोहात्मकं चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाऽधिष्ठातव्यम्। स च

र्थत्वस्य दृष्टत्वेपि दार्ष्टान्तिकेऽसंहतार्थत्वसिद्धेः न काचित् क्षतिः। अत्र पुरुषे संहतत्वस्याभावेन तदर्थत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात्।

(१) दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्माणां पक्षेऽसम्भवादिति भावः। न हि धूमेन वन्हिसाधने दृष्टान्तदृष्टस्य महानसत्वादेरपि पर्वते सम्भव इति।

(२) सारथ्यादिभिः।

परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति ।

इतश्चाऽस्ति पुरुषः—"भोक्तृभावात्" भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति। भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते। तेनाऽनयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदप्यन्येन भवितव्यम्। न चाऽनुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया वा बुद्ध्यादयः, तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। तस्मात् योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स चाऽऽत्मेति।

अन्ये त्वाहुः—भोग्या दृश्या बुद्ध्यादयः। न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषाम्। तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्ध्याद्यतिरिक्तः, स चाऽऽत्मेति। भोक्तृभावात्—द्रष्टृभावात्, दृश्येन द्रष्टुरनुमानादित्यर्थः। दृश्यत्वं च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम्।

इतश्चाऽस्ति पुरुष इत्याह—"कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च" इति। शास्त्राणां महर्षीणां च दिव्यलोचनानाम्। कैवल्यमात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति। ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्यन्ते। तदतिरिक्त-

स्य त्वतदात्मनस्ततो वियोगः शक्यसम्पादः। तस्मात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महाधियां चाऽस्ति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

तदेवं पुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्य, स किं सर्वशरीरेष्वेकः किमनेकः प्रतिक्षेत्रमिति संशये, तस्य प्रतिक्षेत्रमनेकत्वमुपपादयति—

जननमरणकरणानां
प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं
त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥

"जनन"इत्यादिना। "पुरुषबहुत्वं सिद्धम्"। कस्मात्? "जननमरणकरणानां प्रतिनियमात्"। निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवे(१)-

(१) अत्राऽयं भावः। आत्मनो नित्यतया तस्य जननाद्यसम्भव इत्याशङ्कायामुक्तम्—निकायेत्यादि। निकायः—समूहः। तद्विशिष्टाभिरिति च फलितार्थः। तथा चाऽऽत्मनोनित्यत्वेऽपि देहेन्द्रियादिसम्बन्धरूपं जननमक्षतमित्याशयः। आत्मनो विभुतया मृतावस्था-

दनाभिः पुरुषस्याऽभिसम्बन्धो जन्म, न तु पुरुषस्य परिणामः, तस्याऽपरिणामित्वात् । तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां परित्यागो मरणम्, न त्वात्मनो विनाशः, तस्य कूटस्थनित्यत्वात्(१) । करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश । तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था । सा खल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते । तदा खल्वेकस्मिन् पुरुषे जायमाने सर्वे जायेरन्, म्रियमाणे च म्रियेरन्, अन्धादौ चैकस्मिन् सर्व एव अन्धादयः, विचित्ते चैकस्मिन् सर्व एव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था । न च 'एकस्याऽपि पुरुषस्य देहोपधानभेदाद्व्यवस्था'इति युक्तम्, पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेनाऽपि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न हि पाणौ वृक्णे जाते वा स्तनादौ महत्यवयवे युवतिर्मृता जाता वा भवतीति ।

इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेद इत्याह—"अयुगपत्प-

यामपि देहादिभिः सम्बन्धसत्त्वात्तद्वारणाय निकायविशिष्टाभिरित्युक्तम् । प्रतिक्षणमेव देहेन्द्रियादिभिः सम्बन्धस्य जायमानत्वात्तद्वारणाया–पूर्वाभिरित्युक्तम् । स्वसजातीयनिकायानुत्तराभिरित्यर्थः ।

(१) निर्विकारत्वादित्यर्थः ।

वृत्तेश्च" इति । प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी, तथाऽपि पुरुष उपचर्यते । तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने, स एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत, ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत् । नानात्वे तु नाऽयं दोष इति ।

इतश्च पुरुषभेद इत्याह—"त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव" इति । एवकारो भिन्नक्रमः 'सिद्धम्' इत्यस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यः । सिद्धमेव नाऽसिद्धम् । त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं, तस्य विपर्ययः—अन्यथात्वम् ।

केचित्खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुलाः, यथोर्ध्वस्रोतसः । केचिद्रजोबहुलाः, यथा मनुष्याः केचित्तमोबहुलाः, यथा तिर्यग्योनयः । सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययः—अन्यथाभावस्तेषु तेषु सत्त्वनिकायेषु न भवेत्, यद्येकः पुरुषः स्यात्, पुरुषभेदे त्वयमदोष इति ।

॥ १८ ॥

एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य विवेकज्ञानोपयोगितया तस्य धर्मानाह—

तस्माच्च विपर्यासा-
त्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं
द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

"तस्माच्च" इति । 'च'शब्दः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति । 'विपर्यासादस्मात्'इत्युक्ते 'त्रैगुण्याविपर्ययात्'इत्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत, अतस्तन्निरासाय 'तस्मात्'इत्युक्तम् । अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो(१) विषयः, विप्रकृष्टं च तदः,(२) इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेकीत्यादि सम्बध्यते ।

तस्मात्—त्रिगुणत्वादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्याऽत्रिगुणत्वं, विवेकित्वं, अविषयत्वं, असाधारणत्वं, चेतनत्वं, अप्रसवधर्मित्वञ्च । तत्र चेतनत्वेनाऽविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते । चेतनो हि द्रष्टा भवति, नाऽचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति, यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी । यथा हि लोकेऽर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः, एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी । न चाऽचेतनो विषयो वा शक्यो विषयं द-

(१) इदंशब्दस्येत्यर्थः । (२) तच्छब्दस्येत्यर्थः ।

र्शयितुम्, इति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी। अत एव द्रष्टाऽपि भवति।

अत्रैगुण्याच्चाऽस्य कैवल्यम्। आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यम्। तच्च तस्य स्वाभाविकादेवाऽत्रैगुण्यात्—सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम्।

अत एवाऽत्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यम्। सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखी हि दुःखं द्विषन् मध्यस्थो न भवति। तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाऽऽख्यायते। विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाऽकर्तेति सिद्धम्।

॥ १९ ॥

स्यादेतत्—प्रमाणेन कर्तव्यमर्थमवगम्य 'चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमि' इति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम्, तदेतस्मिन्मते नाऽवकल्पते, चेतनस्याऽकर्तृत्वात्, कर्तुश्चाऽचैतन्यात्, इत्यत आह—

तस्मात्तत्संयोगा(१)-
दचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वे च तथा
कर्तेव भवत्युदासीनः॥ २०॥

"तस्मात्" इति। यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिक-

(१) बुद्धि पुरुषसंयोगादित्यर्थः।

रणे युक्तितः सिद्धे, तस्मात् भ्रान्तिरियमित्यर्थः। 'लिङ्गम्'—महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति। भ्रान्तिबीजं 'तत्संयोगः'—तत्सन्निधानम्। अतिरोहितार्थमन्यत्।

॥२०॥

'तत्संयोगात्' इत्युक्तम्, न च भिन्नयोः संयोगोऽपेक्षां विना, न चेयमुपकार्योपकारकभावं विनेत्यपेक्षाहेतुमुपकारमाह—

पुरुषस्य दर्शनार्थं
कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि
संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

"पुरुषस्य" इति। प्रधानस्येति कर्मणि षष्ठी। प्रधानस्य सर्वकारणस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थम्। तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता। ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्ताऽस्य भोक्त्रपेक्षा।

पुरुषस्याऽपेक्षां दर्शयति—"पुरुषस्य कैवल्यार्थम्" इति। तथा हि—भोग्येन प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते। तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम्। न च स-

त्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगपरम्परा-या भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यत इति युक्तम् ।

ननु भवत्वनयोः संयोगः, महदादिसर्गस्तु कुत इ-त्यत आह–"तत्कृतः सर्गः" इति । संयोगो हि न म-हदादिसर्गमन्तरेण भोगाय कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थः ।

॥ २१ ॥

सर्गक्रममाह—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽह-
ङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशका-
त्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥

"प्रकृतेः" इति । प्रकृतिः–अव्यक्तम् । महदहङ्का-रौवक्ष्यमाणलक्षणौ । एकादशेन्द्रियाणि–वक्ष्यमाणानि, तन्मात्राणि च पञ्च, सोऽयं षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशकः । तस्मादपि षोडशकादपकृष्टेभ्यः पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतान्याकाशादीनि ।

तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणम्, शब्दत-

न्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणम्, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसाहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी। जायते इत्यर्थः।

॥ २२ ॥

अव्यक्तं सामान्यतो लक्षितं "तद्विपरीतमव्यक्तम्"(का १०)इत्यनेन, विशेषतश्च "सत्त्वं लघु प्रकाशकम्"(का १३)इत्यनेन। व्यक्तमपि सामान्यतो लक्षितं "हेतुमत्"(का १०)इत्यादिना। सम्प्रति विवेकज्ञानोपयोगितया व्यक्तविशेषं बुद्धिं लक्षयति—

अध्यवसायो बुद्धि-
र्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्।
सात्त्विकमेतद्रूपं
तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

"अध्यवसायः" इति। 'अध्यवसायो बुद्धिः' क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया। सर्वो व्यवहर्ताऽऽलोच्य मत्वा 'अहमत्राऽधिकृतः' इत्यभिमत्य 'कर्तव्यमे-

तन्मया'ऽध्यवस्यति, ततश्च प्रवर्तत इति लोकसिद्धम् । योऽयं कर्तव्यमिति विनिश्चयश्चितिसन्निधानादापन्नचैतन्याया बुद्धेः सोऽध्यवसायः—बुद्धेरसाधारणो व्यापारः, तदभेदा बुद्धिः । स च बुद्धेर्लक्षणं, समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् ।

तदेवं बुद्धिं लक्षयित्वा विवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्या धर्मान् सात्त्विकतामसानाह—(१)"धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्"इति ।

धर्मः—अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः । तत्र यागदानाद्यनुष्ठानजनितो धर्मोऽभ्युदयहेतुः । अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुः । गुणपुरुषान्यताख्यातिर्ज्ञानम् । विरागः—वैराग्यं—रागाभावः ।

तस्य—यतमानसंज्ञा, व्यतिरेकसंज्ञा, एकेन्द्रियसंज्ञा, वशीकारसंज्ञा—इति चतस्रः संज्ञाः । रागादयः कषायाश्चित्तवर्तिनः, तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु

---

(१) यद्यपि सात्त्विकतामसवद्राजसधर्मा वक्तुमुचितास्तथापि स्वातन्त्र्येण राजसधर्माभावात् सत्त्वतमसोः स्वयमक्रियतयोभयत्र क्रियोत्पादनाय रजस आवश्यकत्वात् उभयविधा अपि धर्मा राजसा इति वक्तुं शक्यते इति राजसानां पृथगनुत्कीर्तनम् ।

प्रवर्त्यन्ते । तन्मा प्रवीवृतत विषयेष्विन्द्रियाणीति तत्परिपाचनायाऽऽरम्भः—प्रयत्नो यतमानसंज्ञा ।

परिपाचने चाऽनुष्ठीयमाने केचित्कषायाः पक्वाः, पक्ष्यन्ते च केचित्, तत्रैवं पूर्वापरीभावे सति पक्ष्यमाणेभ्यः कषायेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणा(१)ऽवधारणं व्यतिरेकसंज्ञा ।

इन्द्रियप्रवृत्त्यसमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थापनमेकेन्द्रियसंज्ञा ।

औत्सुक्यमात्रस्याऽपि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दृष्टानुश्रविकविषयेषु या संज्ञात्रयात् पराचीना सा वशीकारसंज्ञा । यामत्रभवान् पतञ्जलिर्वर्णयाञ्चकार—"दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्" इति (यो०सू० १।१५) । सोऽयं बुद्धिधर्मो विराग इति ।

ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः, यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः ।

(१) अत्राऽणिमा—अणुभावः, यतः शिलामपि प्रविशति ।

(२) लघिमा—लघुभावः, यतः सूर्यमरीचीनालम्ब्य सूर्यलोकं याति ।

(३) गरिमा—गुरुभावः, यतो गुरुर्भवति ।

---

(१) व्यतिरेकेण—भेदेन ।

(४) महिमा—महतो भावः, यतो महान् भवति।
(५) प्राप्तिः, यतोऽङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्।
(६) प्राकाम्यं इच्छानभिघातः, यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति च, यथोदके।

(७) वशित्वम्, यतो भूतभौतिकं वशी भवत्यवश्यम्।

(८) ईशित्वम्, यतो भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिलयानामीष्टे। यच्च कामावसायित्वं, सा सत्यसङ्कल्पता, येन यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति। अन्येषां मनुष्याणां निश्चयाः निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते, योगिनस्तु निश्चेतव्या पदार्थाः निश्चयम्(१)। इति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्माः।

तामसास्तु तद्विपरीता बुद्धिधर्माः। अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानाश्चत्वार इत्यर्थः।

॥ २३ ॥

अहङ्कारस्य लक्षणमाह—

अभिमानोऽहङ्कारः,

तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः।

(१) अनुविधीयन्ते इत्यनुषज्यतेः। अत एवोक्तं भवभूतिना—लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते। ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावतीति।

एकादशकश्च गण-
स्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

"अभिमानः" इति । 'अभिमानोऽहङ्कारः' । 'यत् खल्वालोचितं मतं च तत्र अहमधिकृतः', 'शक्तः खल्वहमत्र,' 'मदर्था एवाऽमी विषयाः,' 'मत्तो नाऽन्योऽत्राऽधिकृतः कश्चिदस्ति,' 'अतोऽहमस्मि' इति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः । तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति—'कर्तव्यमेतन्मया' इति ।

तस्य कार्यभेदमाह—"तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः" इति । प्रकारद्वयमाह—"एकादशकश्च गणः"—इन्द्रियाह्वयः, तन्मात्रपञ्चकश्चैव । द्विविध एव सर्गोऽहङ्कारात्, न त्वन्य इति 'एव'कारेणाऽवधारयति ।

॥ २४ ॥

स्यादेतत्—अहङ्कारादेकरूपात्कथं जडप्रकाशकौ गणौ विलक्षणौ भवत इत्यत आह—

सात्त्विक एकादशकः
प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः

स तामसः, तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

"सात्त्विकः" इति । प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृताद् सात्त्विकादहङ्कारात्प्रवर्तते । भूतादेस्त्वहङ्कारात्तामसात्तन्मात्रो गणः प्रवर्तते । कस्मात्? यतः 'स तामसः'। एतदुक्तम्भवति, यद्यप्येकोऽहङ्कारस्तथाऽपि गुणभेदोद्भवाभिभवाभ्यां भिन्नं कार्यं करोतीति ।

ननु यदि सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते तदा कृतमकिञ्चित्करेण रजसेत्यत आह—"तैजसादुभयम्"इति । तैजसाद्–राजसादुभयं–गणद्वयं भवति । यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति, तथाऽपि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये समर्थे अपि न स्वस्वकार्यं कुरुतः, रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वकार्यं कुरुत इति, तदुभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेणाऽस्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रज इति ।

॥ २५ ॥

सात्त्विकमेकादश माख्यातुं बाह्येन्द्रियदशकं तावदाह–

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः-
श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायू-
पस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

"बुद्धीन्द्रियाणि" इति । सात्त्विकाहङ्कारोपादानकत्वमिन्द्रियत्वम् । तच्च द्विविधं—बुद्धीन्द्रियं, कर्मेन्द्रियं च । उभयमप्येतत् इन्द्रस्याऽऽत्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते । तानि च स्वसंज्ञाभिश्चक्षुरादिभिरुक्तानि । तत्र रूपग्रहणलिङ्गं चक्षुः, शब्दग्रहणलिङ्गं श्रोत्रम्, गन्धग्रहणलिङ्गं घ्राणम्, रसग्रहणलिङ्गं रसनम्, स्पर्शग्रहणलिङ्गं त्वक्, इति (ज्ञानेन्द्रियाणां संज्ञा) । एवं वागादीनां कार्यं वक्ष्यति (का २८) ।

॥ २६ ॥

एकादशमिन्द्रियमाह—

उभयात्मकमत्र मनः,
सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषा-
न्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥

"उभयात्मकम्" इति । एकादशस्विन्द्रियेषु मध्ये मन उभयात्मकम्, बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च, चक्षुरादी-

नां वागादीनां च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वावि-षयेषु प्रवृत्तेः।

तदसाधारणेन रूपेण लक्षयति—"सङ्कल्पक-मत्र मनः" इति। सङ्कल्पेन रूपेण मनो लक्ष्यते। आलोचितमिन्द्रियेण वस्तु 'इदम्' इति सम्मुग्धम् 'इदमेवं, नैवम्' इति सम्यक्कल्पयति—विशेषणविशे-ष्यभावेन विवेचयतीति यावत्। यदाहुः—

'सम्मुग्धं वस्तुमात्रं तु प्राग्गृह्णन्त्यविकल्पितम्।
तत् सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः'—इति।

तथा हि—

"(१)अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुजम्—"इति।
(२)"ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया।

---

(१) यस्तावत्सर्वमेव ज्ञानं सविकल्पकमेव, न किञ्चिन्निर्विकल्पकमित्याह तं प्रत्याह। अस्तिहीति। बालानामिवाऽव्युत्पन्नानामस्माकमपि चक्षुःसन्निपाता-नन्तरं सविकल्पकात्प्रथममस्ति निर्विकल्पकं प्रती-तिसिद्धमालोचनविज्ञानं शुद्धवस्तुविषयम्, तदभावे हि निर्निमित्तं शब्दस्मरणं स्यात्, अस्मृतशब्दस्य च न शब्दानुविद्धो विकल्पः सम्भवतीति भावः।

(२) एवं निर्विकल्पकं तद्विषयं च व्याख्याय स-

(श्लो. वा० प्रत्यक्षसूत्रम् १७२)

बुद्ध्याऽवसीयते साऽपि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता।

(श्लो० वा० प्रत्यक्षसूत्रम् १२०)

सोऽयं सङ्कल्पलक्षणो व्यापारो मनसः समानासमानजातीयाभ्यां व्यवच्छिन्दन् मनो लक्षयति।

स्यादेतत्—असाधारणव्यापारयोगिनौ यथा महदहङ्कारौ, नेन्द्रियम्, एवं मनोऽप्यसाधारणव्यापारयोगि नेन्द्रियं भवितुमर्हतीत्यत आह—"इन्द्रियं च" इति। कुतः? "साधर्म्यात्"। इन्द्रियान्तरैः सात्त्विकाहङ्कारोपादानत्वं च साधर्म्यम्, न त्विन्द्रलिङ्गत्वम्, महदहङ्कारयोरप्यात्मलिङ्गत्वेनेन्द्रियत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्व्युत्पत्तिमात्रमिन्द्रलिङ्गत्वम्, न तु प्रवृत्तिनिमित्तम्।

अथ कथं सात्त्विकाहङ्कारादेकस्मादेकादशेन्द्रियाणीत्यत आह—"गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च" इति। शब्दाद्युपभोगसम्प्रवर्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्यभेदः। अदृष्टभेदोऽपि गुणपरिणाम

विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं प्रपञ्चयति। ततः—निर्विकल्पकादुत्तरकालं जात्यादिभिर्विकल्प्य वस्तु यया बुध्यते साऽपि प्रत्यक्षमेवेति भावः।

एव । 'बाह्यभेदाश्च' इति दृष्टान्तार्थम्, यथा बाह्यभेदास्तथैतदपीत्यर्थः ।

॥ २७ ॥

तदेवमेकादशेन्द्रियाणि स्वरूपत उक्त्वा दशानामप्यसाधारणीर्वृत्तीराह—

शब्दादिषु पञ्चाना-
मालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणो-
त्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥ २८ ॥

बुद्धीन्द्रियाणां सम्मुग्धवस्तुदर्शनमालोचनमुक्तम्(१)। "वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्"—कर्मेन्द्रियाणाम् । कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं(२)वाक्, तस्या वृत्ति वृत्तिर्व्यापारः वचनम्, ज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः स्पष्टाः ।

॥ २८ ॥

अन्तःकरणत्रयस्य वृत्तिमाह—

स्वालक्षण्यं वृत्ति

(१) निर्विकल्पकज्ञानमित्यर्थः ।

(२) कण्ठताल्वादिकं स्थानमाधारो यस्यैवम्भूतमिन्द्रियमित्यर्थः ।

स्त्रयस्यैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः

प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ २९ ॥

"स्वालक्षण्यम्" इति । स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य । स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि स्वलक्षणानि—महदहङ्कारमनांसि, तेषां भावः स्वालक्षण्यम्, तच्च स्वानि स्वानि लक्षणान्येव । तद्यथा—महतोऽध्यवसायः, अहङ्कारस्याऽभिमानः, सङ्कल्पो मनसो वृत्तिः—व्यापारः॥

वृत्तिद्वैविध्यं साधारणासाधारणत्वाभ्यामाह—"सैषा भवत्यसामान्या"। असाधारणी । "सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" । सामान्या चाऽसौ करणवृत्तिश्चेति । त्रयाणामपि(१) करणानां पञ्च वायवो जीवनं वृत्तिः, तद्भावे भावाद तदभावे चाऽभावात् । तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः, अपानः कृकाटिकापृष्ठपादपायूपस्थपार्श्ववृत्तिः, समानो हृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तिः, उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्धभ्रूमध्यवृत्तिः, व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति पञ्च वायवः ।

॥ २९ ॥

(१) मिलितानां त्रयाणां व्यापाररूपाः पञ्च वायव इत्यर्थः ।

चतुर्विधकरणस्याऽसाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ सप्रकारावाह—

युगपच्चतुष्टयस्य तु
वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा(१)।
दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे
त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥

"युगपत्" इति। दृष्टे यथा—यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं पश्यति, तदा खल्वस्याऽऽलोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्प्लुत्य तत्स्थानादेकपदे(२)ऽपसरति।

"क्रमशश्च", यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति, अथ प्रणिहितमनाः 'कर्णान्ताकृष्टसशरशिञ्जितमण्डलीकृतकोदण्डः प्रचण्डतरः पाटच्चरोऽयम्' इति निश्चिनोति, अथ च 'मां प्रत्येति' इत्यभिमन्यते, अथाऽध्यवस्यति—'अपसरामीतः स्थानात्' इति।

(१) अनेन वैशेषिकासिद्धान्तो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरूपोऽनुभवविरोधाद्धेय इति सूचितम्।

(२) सहसा।

परोक्षे त्वन्तःकरणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्जं वृत्तिरित्याह—"अदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः" इति। अन्तःकरणत्रयस्य युगपत्क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति(१) अनुमानागमस्मृतयो हि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्तन्ते, नाऽन्यथा। यथा दृष्टे तथाऽदृष्टेऽपीति(२)योजना।

॥ ३० ॥

स्यादेतत्—चतुर्णां त्रयाणां वा वृत्तयो न तावत्तन्मात्राधीनाः,(३)तेषां सदातनत्वेन वृत्तीनां सदोत्पादप्रसङ्गात्, आकस्मिकत्वे(४)तु वृत्तिसङ्करप्रसङ्गो नियमहेतोरभावादित्यत आह—

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते
परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्थ एव हेतु-
र्न केनचित्कार्यते(५)करणम् ॥ ३१ ॥

(१) सङ्कल्पाभिमानाध्यवसायलक्षणव्यापारत्रयं क्रमेण वा युगपद्वा प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकमेवेत्यर्थः।

(२) दृष्टे यथा क्रमशोयुगपच्च वृत्तिर्दर्शिता तथा परोक्षेपि क्रमशोयुगपच्च वृत्तिर्भवतीत्यर्थः।

(३) चतुर्णांत्रयाणां वाऽधीना इत्यर्थः।

(४) नियतकारणानियम्यत्वे इत्यर्थः।

(५) प्रेर्यते इत्यर्थः।

"स्वाम्" इति । करणानीति शेषः । यथा हि बहवः पुरुषाः शाक्तीकयाष्टीकधानुष्ककृपाणिकाः कृतसङ्केताः परावस्कन्दनाय प्रवृत्ताः, तत्राऽन्यतमस्या-ऽऽकूतमवगम्याऽन्यतमः प्रवर्तते, प्रवर्तमानस्तु शाक्तीकः शक्तिमेवाऽऽदत्ते, न तु यष्ट्यादिकम्, एवं याष्टीकोऽपि यष्टिमेव, न शक्त्यादिकम् । तथाऽन्यतमस्य करण-स्याऽऽकूतात् स्वकार्यकरणाभिमुख्यादन्यतमं करणं प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तेश्च हेतुमत्त्वान्न वृत्तिसङ्करप्रसङ्ग इत्यु-क्तम्—" स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते"इति ।

स्यादेतत्—याष्टीकादयश्चेतनत्वात् परस्पराकूतमव-गम्य प्रवर्तन्त इति युक्तम् । करणानि त्वचेतना-नि, तस्मान्नैवं प्रवर्तितुमुत्सहन्ते । तेनैषामधिष्ठात्रा करणानां स्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेन भवितव्यमि-त्यत आह—" पुरुषार्थ एव हेतुः, न केनचित्कार्यते करणम्"इति । भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थ एवा-ऽनागतावस्थः प्रवर्तयति करणानि, कृतमत्र तत्स्वरू-पाभिज्ञेन कर्त्रा । एतच्च "वत्सविवृद्धिनिमित्तम्" (का ५७)इत्यत्रोपपादयिष्यते ।

॥ ३१ ॥

"न केनचित् कार्यते करणम्"इत्युक्तम् । तत्र

करणं विभजते—

करणं त्रयोदशविधं
तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं च तस्य दशधा-
ऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥

"करणं त्रयोदशविधम्" इति । इन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणम् । कारकविशेषः करणम् । न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारावेशमाह—"तदाहरणधारणप्रकाशकरम्"इति यथायथम् । तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति—यथास्वमुपाददते, स्वव्यापारेण व्याप्नुवन्तीति यावत् । बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति(१) । बुद्धीन्द्रियाणि च प्रकाशयन्ति ।

आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्मकतया किं कर्म कतिविधं चेत्यत आह—"कार्यं च तस्य" इति । कार्यं तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा, आहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च । आहार्यं व्याप्यम् । कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः यथा-

(१) शरीरमिति शेषः ।

यथं व्याप्याः, ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेत्याहार्यं दशधा।

एवं धार्यमप्यन्तःकरणत्रयस्य प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरम्, तच्च पार्थिवादिपाञ्चभौतिकम्। शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवी, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्यमपि दशधा।

एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः, ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति।

॥ ३२ ॥

त्रयोदशविधकरणेऽवान्तरविभागं करोति—

अन्तःकरणं त्रिविधं
दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्।
साम्प्रतकालं बाह्यं
त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

"अन्तःकरणम्" इति। अन्तःकरणं त्रिविधम्—'बुद्धिरहङ्कारो मनः' इति, शरीराभ्यन्तरवर्तित्वादन्तःकरणम्।

"दशधा बाह्यं"—करणं, "त्रयस्य"—अन्तःकरणस्य "विषयाख्यम्"—विषयमाख्याति—विषयमङ्कल्पाभि-

मानाध्यवसायेषु कर्तव्येषु द्वारीभवति । तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण ।

बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह—"साम्प्रतकालम्"इति । वर्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियम् । (१)वर्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्तमानम्, अतो वागपि वर्तमानकालविषया भवति । "त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्"इति । तद्यथा—नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः; अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति ।

कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्तयितुमर्हति । तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते, सन्तु त एवोपाधयः,

---

(१) वागिन्द्रियस्य शब्दोच्चारणं विषयः सतु वागिन्द्रियेण जन्येत नतु पूर्वसिद्धस्तथाच वागिन्द्रियस्यानागतविषयकत्वात्कथं वर्तमानकालत्वमित्याशङ्कायामाह—वर्तमानेति । वर्तमानसमीपस्यानागतस्यापि वर्तमानत्वाभ्युपगमात् शब्दोच्चारणविषयकस्य वागिन्द्रियस्यापि वर्तमानकालविषयत्वं सिध्यतीति भावः ।

येऽनागतादिव्यवहारहेतवः, कृतमत्राऽन्तर्गडुना कालेनेति साङ्ख्याचार्याः । तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति ।

॥ ३३ ॥

साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विवेचयति—

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां
पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
वाग्भवति शब्दविषया
शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥ ३४ ॥

"बुद्धीन्द्रियाणि" इति । "बुद्धीन्द्रियाणि," "तेषां"—दशानामिन्द्रियाणां मध्ये "पञ्च," "विशेषाविशेषविषयाणि" विशेषाः—स्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढरूपाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः । मात्रग्रहणेन स्थूलभूतमपाकरोति । विशेषाश्च अविशेषाश्च विशेषाविशेषाः त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि । तत्रोर्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं शब्दतन्मात्रविषयं स्थूलशब्दविषयं च, अस्मदादीनां तु स्थूलशब्दविषयमेव । एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया, अस्मदादीनां तु स्थूलस्पर्शविषयैव ।

एवञ्चक्षुरादयो ऽपि तेषामस्मदादीनां च रूपादिषु सूक्ष्मस्थूलेषु द्रष्टव्याः ॥

एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये "वाग्भवति शब्दविषया" स्थूलशब्दविषया, तद्धेतुत्वात्(१)। न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुस्तस्या(२)हङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि(३)पाण्याद्याहार्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति ॥ ३४ ॥

सम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चिद्गुणभावं केपाञ्चित्प्रधानभावं सहेतुकमाह—

सान्तःकरणा बुद्धिः
सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।

---

(१) स्थूलशब्दहेतुत्वात् स्थूलं शब्दं विषयीकरोति उच्चारयतीत्यर्थः ।

(२) तस्य–शब्दतन्मात्रस्य । आहङ्कारिकत्वेन–अहङ्कारकार्यत्वेन, एककारणकत्वात्–यस्य कार्यं वागिन्द्रियं तस्यैव शब्दतन्मात्रमपि, अतो न तन्मात्रहेतुरित्यर्थः ।

(३) पञ्च शब्दादयोविषया येषां तानि–तदेव विवृणोति पाण्याद्याहार्याणामिति ।

तस्मात्त्रिविधं करणं

द्वारि, द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥

"सान्तः करणा" इति । "द्वारि—प्रधानम् । "शेषाणि" करणानि—बाह्येन्द्रियाणि—द्वाराणि । तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिः यस्मादवगाहते—ऽध्यवस्यति, तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि, द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति ॥ ३५ ॥

न केवलं बाह्येन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिः, अपि तु ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह—

एते प्रदीपकल्पाः

परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।

कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं

प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

"एते" इति । यथा हि ग्रामाध्यक्षः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छति, विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति, मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायां,—तदिदमुक्तम्—"पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छ-

न्ति" इति ।

बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च–गुणविशेषाः,—गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः, ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेणैकवाक्यतां नीताः, यथा वर्तितैलवह्नयः सन्तमसापनयेन रूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपः, एवमेते गुणविशेषाः इति योजना ।

॥ ३६ ॥

कस्मात्पुनर्बुद्धौ प्रयच्छन्ति ? न तु बुद्धिरहङ्काराय द्वारिणे मनसे वेत्यत आह—

सर्वं प्रत्युपभोगं
यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः
प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

"सर्वम्"इति । पुरुषार्थस्य प्रयोजकत्वात् तस्य यत्साक्षात्साधनं तत् प्रधानम् । बुद्धिश्चाऽस्य साक्षात्साधनम्, तस्मात्सैव प्रधानम् । यथा सर्वाध्यक्षः साक्षाद्राजार्थसाधनतया प्रधानम्, इतरे तु ग्रामाध्यक्षादयस्तम्प्रति गुणभूताः । बुद्धिर्हि पुरुषसन्निधानात् तच्छायापत्त्या तद्रूपेव सर्वविषयोपभोगं पुरुषस्य साधयति । सुखदुःखानुभवो हि भोगः,

स च बुद्धौ, बुद्धिश्च पुरुषरूपेधेति, सा च पुरुषमुपभोजयति। यथाऽर्थालोचनसङ्कल्पाभिमानाश्च तत्तद्रूपपरिणामेन बुद्धावुपसङ्क्रान्ताः, तथेन्द्रियव्यापारा अपि बुद्धेरेव स्वव्यापारेणाऽध्यवसायेन सहैकव्यापारीभवन्ति, यथा स्वसैन्येन सह ग्रामाध्यक्षादिसैन्यं सर्वाध्यक्षस्य भवति। "सर्व"—शब्दादिकं "प्रति" यः उपभोगः "पुरुषस्य" तं साधयति।

ननु पुरुषस्य सर्वविषयोपभोगसम्पादिका यदि बुद्धिः, तर्ह्यनिर्मोक्ष इत्यत आह—"सैव चे"ति पश्चात् "प्रधानपुरुषयोरन्तरं" विशेषं "विशिनष्टि"(१) करोति–

(१) विशेषस्य पुनर्विशेषकरणासम्भवाद्व्याचष्टे करोतीति। यथौदनपाकं पचतीति प्रयोगे पाककर्मकस्य पाकस्याऽसम्भवात्पचतीत्यस्य करोतीत्यर्थ आश्रीयते तथैव प्रकृतेऽपीति न दोषः। करणं च प्रकृते नोत्पादनं, अन्तरस्य भेदस्य नित्यत्वात्, किन्तु प्रतिपादनमित्याह। करणमिति। ननु स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमिति करोतीत्यनुक्त्वा विशिनष्टीति प्रयुङ्क्ते ग्रन्थकार इति शङ्कां परिहर्तुं तत्प्रयोगस्य फलप्रदर्शनौपयिकीं शङ्कामाह–नन्विति। तथा च करोतीत्युक्ते मोक्षस्य कृतकत्वादनित्यत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्तये विशिनष्टीत्यवोचदित्यर्थः। तदेव व्याचष्टे प्रधानमित्यादिना।

यथौदनपाकं पचतीति,-करणं च प्रतिपादनम् । ननु प्रधानपुरुषयोरन्तरस्य कृतकत्वादनित्यत्वं तत्कृतस्य मोक्षस्य स्यादित्यत आह—"विशिनष्टि"—'प्रधानं सविकारमन्यदहमन्यः' इति विद्यमानमेवाऽन्तरमविवेकेनाऽविद्यमानमिव बुद्धिर्बोधयति, न तु करोति, येनानित्यत्वमित्यर्थः । अनेनापवर्गः पुरुषार्थो दर्शितः, "सूक्ष्मम्"—दुर्लक्ष्यम्—तदन्तरमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं करणानि विभज्य विशेषाविशेषान् विभजते—

तन्मात्राण्यविशेषाः,
तेभ्योभूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।
एते स्मृता विशेषाः,
शान्ताघोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

"तन्मात्राणि" इति । शब्दादितन्मात्राणि सूक्ष्माणि । न चैषां शान्तत्वादिरस्ति । उपभोगयोग्योऽविशेष इति मात्रशब्दार्थः(१) ।

अविशेषानुक्त्वा विशेषान्वक्तुमुत्पत्तिमेषामाह—"ते-

(१) तन्मात्राणीत्यत्रेति शेषः ।

भ्यो भूतानि" इति । तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यो यथासंख्य-मेकद्वित्रिचतुःपञ्चभ्यो भूतान्याकाशानलसलिलाव-निरूपाणि पञ्च "पञ्चभ्यः" तन्मात्रेभ्यः ।

अस्त्वेतेषामुत्पत्तिः, विशेषत्वे किमायातमित्यत आह—"एते स्मृता विशेषाः" इति । कुतः ? "शान्ता घोराश्च मूढाश्च" । चकार एको हेतौ, द्वितीयः समुच्चये । यस्मादाकाशादिषु स्थूलेषु सत्त्व-प्रधानतया केचिच्छान्ताः, सुखाः, प्रकाशाः, लघवः, केचिद्रजःप्रधानतया घोराः, दुःखाः, अनवस्थिताः, केचित्तमःप्रधानतया मूढा विषण्णा गुरवः । तेऽमी परस्परव्यावृत्त्याऽनुभूयमाना 'विशेषाः' इति च 'स्थूलाः' इति चोच्यन्ते । तन्मात्राणि त्वस्मदादिभिः परस्परव्यावृत्तानि नाऽनुभूयन्ते, इत्यविशेषाः सूक्ष्मा इति चोच्यन्ते ॥ ३८ ॥

विशेषाणामवान्तरविशेषमाह—

सूक्ष्मा मातापितृजाः
सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।
सूक्ष्मास्तेषां नियता
मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥

"सूक्ष्मा" इति । "त्रिधा विशेषाः स्युः" इति । तान् विशेषप्रकारानाह—"सूक्ष्माः"—सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः, "मातापितृजाः षाट्कौशिकाः" । तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि, पितृतस्तु स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट्कोशाः । प्रकृष्टानि महान्ति भूतानि प्रभूतानि—तैस्सह सूक्ष्मं शरीरमेको विशेषः, मातापितृजो द्वितीयः, महाभूतानि तृतीयः; महाभूतवर्गे च घटादीनां निवेश इति ।

सूक्ष्ममातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह—"सूक्ष्मास्तेषाम्" विशेषाणां मध्ये ये ते "नियताः" नित्याः "मातापितृजा निवर्तन्ते" इति, रसान्ता(१) वा भस्मान्ता वा विडन्ता वेति(२) ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मशरीरं विभजते—

पूर्वोत्पन्नमसक्तं
नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं
भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥

'पूर्वोत्पन्नम्' इति । "पूर्वोत्पन्नम्", प्रधानेनाऽऽदि-

(१) पृथिव्यन्ताः ।
(२) व्याघ्रादिना भक्ष्यमाणा इति शेषः ।

सर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् । "असक्तम्", अव्याहतं, शिलामप्यनुविशति । "नियतम्" आ चाऽऽदिसर्गात्, आ च महाप्रलयादवतिष्ठते । "महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्", महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् । एषां समुदायः सूक्ष्मं शरीरम्, शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः ।

नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह—"संसरति" इति । उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति, हायंहायं चोपादत्ते । कस्मात् ? "निरुपभोगं" यतः षाट्कौशिकं शरीरं निरुपभोगं तस्मात्सूक्ष्मं शरीरं संसरति ।

ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः, न च सूक्ष्मशरीरस्याऽस्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह—"भावैरधिवासितम्" इति । धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावाः, तदन्विता बुद्धिः, तदन्वितञ्च सूक्ष्मं शरीरमिति तदपि भावैरधिवासितम् । यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति । तस्माद्भावैरेवाऽधिवासितत्वात्संसरति ॥

कस्मात् पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छ-

रीरं न तिष्ठतीत्यत आह—"लिङ्गम्" इति । लयं गच्छतीति लिङ्गम्-हेतुमत्त्वेन चाऽस्य लिङ्गत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्-बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति ? कृतं सूक्ष्मशरीरेणाऽप्रामाणिकेनेत्यत आह—

चित्रं यथाऽऽश्रयमृते
स्थाण्वादिभ्यो विना यथा च्छाया ।
तद्वद्विना विशेषै-
र्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥

"चित्रम्" इति । लिङ्गनात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो 'लिङ्गम्', तत् "अनाश्रयं न तिष्ठति । जन्मप्रायणान्तराले(१) बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रि-

---

(१) प्रायणं च जन्म च जन्मप्रायणे, तयोरन्तराले । अल्पाच्त्वात् जन्मशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथा च मरणानन्तरं पुनः स्थूलशरीरपरिग्रहपर्यन्तं बुद्ध्यादीनामाश्रयभूतं वर्तमानं किञ्चिच्छरीरं वाच्यम्, यत्र यत्र वर्तमानपञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादित्वं तत्र तत्र वर्तमानशरीराश्रितत्वमस्ति, यथा स्थूलशरीरवृत्तिबुद्ध्यादयः, एवं च दृश्यमानशरीरबाधे यच्छरीरं तदेव सूक्ष्मशरीरमिति भावः ।

ताः,—प्रत्युत्पन्न(१)पञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादित्वा-त्-दृश्यमानशरीरवृत्तिबुद्ध्यादिवत् । "विना वि-शेषैः" इति, सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमश्चाऽत्र भवति—

"ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः" ।(भार.व.२६)

इत्यङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मशरीरत्वमुपलक्षयति । आत्मनो निष्कर्षासम्भवात् सूक्ष्ममेव शरीरं 'पुरुषः', तदपि पुरि स्थूलशरीरे शेते इति ॥ ४१ ॥

एवं सूक्ष्मशरीरास्तित्वमुपपाद्य यथा संसरति, येन हेतुना च—तदुभयमाह—

पुरुषार्थहेतुकमिदं
निमित्तनैमित्तकप्रसङ्गेन ।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगा
न्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥

"पुरुषार्थहेतुकम्" इति पुरुषार्थेन हेतुना प्रयु-क्तम् । "निमित्तम्" धर्माधर्मादि, "नैमित्तिकम्"

---

(१) वर्तमानेत्यर्थः ।

तेषु तेषु निकायेषु यथायथं षाट्कौशिकशरीरग्रहः, स हि धर्मादिनिमित्तप्रभवः। निमित्तञ्च नैमित्तिकञ्च—तत्र यः प्रसङ्गः प्रसक्तिस्तया "नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम्" सूक्ष्मशरीरम्। यथा हि नटस्तां तां भूमिकां विधाय परशुरामो वाऽजातशत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति, एवं तत्तत्स्थूलशरीरपरिग्रहणाद्देवो वा मनुष्यो वा पशुर्वा वनस्पतिर्वा भवति सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः।

कुतस्त्यः पुनरस्येदृशो महिमेत्यत आह—"प्रकृतेर्विभुत्वयोगात्" इति। तथा च पुराणम्—"वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः" इति ॥४२॥

"निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन" इत्युक्तम्—तत्र निमित्तनैमित्तिके विभजते—

सांसिद्धिकाश्च भावाः
प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः।
दृष्टाः करणाश्रयिणः
कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

"सांसिद्धिकाश्च" इति। "वैकृताः" नैमित्तिकाः,

पुरुषस्य जातस्योत्तरकालदेवताराधनादिनोत्पन्नाः ।
"प्राकृतिकाः", स्वाभाविका भावाः सांसिद्धिकाः ।

तथा हि—सर्गादावादिविद्वानत्रभवान् कपिलो महामुनिर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति ।

वैकृताश्च भावा असांसिद्धिकाः, ये उपायानुष्ठानेनोत्पन्नाः, यथा प्राचेतसप्रभृतीनां महर्षीणाम् ।
एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपि ।

कार्यं शरीरं तदाश्रयिणः, तस्याऽवस्थाः, कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाद्यङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्य, ततो निर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमारयौवनवार्धकानीति ॥ ४३ ॥

अवगतानि निमित्तनैमित्तिकानि । कतमस्य तु निमित्तस्य कतमन्नैमित्तिकमित्यत आह—

धर्मेण गमनमूर्ध्वं,
गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चाऽपवर्गो,
विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ ४४ ॥

"धर्मेण गमनमूर्ध्वम्", द्युप्रभृतिषु लोकेषु । "गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण", सुतलादिषु लोकेषु । "ज्ञा-

नेन चाऽपवर्गः" । तावदेव प्रकृतिर्भोगमारभते न यावद्विवेकख्यातिं करोति । अथ विवेकख्यातौ सत्यां कृतकृत्यतया विवेकख्यातिमन्तं पुरुषं प्रति निवर्तते यथाऽहुः—

"विवेकख्यातिपर्यन्तं ज्ञेयं प्रकृतिचेष्टितम्" इति ॥

"विपर्ययात्" अतत्त्वज्ञानात् "इष्यते बन्धः" ॥

स च त्रिविधः—प्राकृतिको वैकृतिको दाक्षिणकश्चेति । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको बन्धः, यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रत्युच्यते ।

"पूर्णं शतसहस्रं हि तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः" इति ॥

वैकारिको बन्धस्तेषां ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषधियोपासते, तान् प्रतीदमुच्यते—

"दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं, सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।"

"ते खल्वमी विदेहा येषां वैकृतिको बन्धः" इति ।

इष्टापूर्तेन दाक्षिणकः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्तकारी कामोपहतमना बध्यते इति ॥ ४४ ॥

वैराग्यात् प्रकृतिलयः,
संसारो भवति राजसाद्रागात् ।
ऐश्वर्यादविघातो,
विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

"वैराग्यात प्रकृतिलयः," इति । पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यमात्रात् प्रकृतिलयः, प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिमहदहङ्कारभूतेन्द्रियाणि गृह्यन्ते, तेष्वात्मबुद्ध्योपास्यमानेषु लयः । कालान्तरेण च पुनराविर्भवति ।

"संसारो भवति राजसाद्रागात" इति । 'राजसात्' इत्यनेन रजसो दुःखहेतुत्वात संसारस्य दुःखहेतुता सूचिता ।

"ऐश्वर्यादविघातः" इति । इच्छायाः । ईश्वरो हि यदेवेच्छति तदेव करोति । "विपर्ययात्"—अनैश्वर्यात, "तद्विपर्यासः"—सर्वत्रेच्छाविघात इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

बुद्धिधर्मान् धर्मादीनष्टौ भावान्(१) समासव्यासाभ्यां मुमुक्षूणां हेयोपादेयान् दर्शयितुं प्रथमं तावत् समासमाह—

---

(१) सङ्क्षेपविस्ताराभ्याम् ।

एष प्रत्ययसर्गो
विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
गुणवैषम्यविमर्दात्,
तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

"एषः" इति । प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिः, तस्य सर्गः । तत्र—"विपर्ययः"—अज्ञानमविद्या, साऽपि बुद्धिधर्मः । "अशक्तिः" अपि करण-वैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव । "तुष्टिसिद्धी" अपि वक्ष्य-माणलक्षणे बुद्धिधर्मावेव । तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगं सप्तानाञ्च धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः, सिद्धौ च ज्ञानस्येति ॥

व्यासमाह—"तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत्" इति । कस्मात् ? "गुणवैषम्यविमर्दात्" इति । गुणानां वैषम्यम्—एकैकस्याऽधिकबलता द्वयोर्द्व-योर्वा, एकैकस्य न्यूनबलता द्वयोर्द्वयोर्वा, ते च न्यूनाधिक्ये मन्दमध्याधिमात्रतया यथाकार्य-मुन्नीयेते । तदिदं गुणानां वैषम्यम्, तेनोपमर्दः, एकैकस्य न्यूनबलस्य द्वयोर्द्वयोर्वाऽभिभवः । तस्मा-त्तस्य भेदाः पञ्चाशदिति ।

॥ ४६ ॥

तानेव पञ्चाशद्भेदान् गणयति—

पञ्च विपर्ययभेदा

भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।

अष्टाविंशतिभेदा

तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥

"पञ्च" इति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासङ्ख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसञ्ज्ञकाः पञ्च विपर्ययविशेषाः । (१)विपर्ययप्रभवानामप्यस्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात् ।

(२)यद्वा—यदविद्यया—विपर्ययेणाऽवधार्यते वस्तु,

(१) नन्वस्मितादीनां विपर्ययत्वं न सम्भवति; अनात्मस्वात्मबुद्धेरेवाऽविद्यात्वेनैतादृशस्याऽविद्यात्वस्याऽस्मितादावभावादित्याशङ्कानिरासायाऽऽह । विपर्ययप्रभवाणामपीति । तथा च अस्मितादीनां विपर्ययरूपत्वाभावेऽपि विपर्ययजन्यत्वात् कार्यकारणयोश्चाऽभेदात् विपर्ययत्वोपचाराद्विपर्ययत्वव्यवहार इति भावः ।

(२) ननु नैतत्सम्भवति, उपादानोपादेययोरेवाऽभेदाङ्गीकारेण विपर्ययस्य चाऽस्मितादिषु निमित्तकारणत्वेनोपादानत्वविरहेणाऽस्मितादिभिः सहाऽविद्याया अभेदासम्भवादित्यत आह । यद्वेति । तथा चाऽविद्योपादानकत्वविरहेऽपि तद्विषयविषयत्वेनाऽविनाभावादस्मितादिषु विपर्ययत्वोपचार इति भावः ।

अस्मितादयस्तत्स्वभावाः सन्तस्तदभिनिविशन्ते । अत एव 'पञ्चपर्वाऽविद्या' इत्याह भगवान् वार्षगण्यः ।

॥ ४७ ॥

सम्प्रति पञ्चानां विपर्ययभेदानामवान्तरभेदमाह —

भेदस्तमसोऽष्टविधो
मोहस्य च, दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा,
तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८ ॥

"भेदः" इति । भेदस्तमसोऽविद्याया अष्टविधः । अष्टस्वव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः, अष्टविधविषयत्वात्तस्याऽष्टविधत्वम् ॥

"मोहस्य च" इति, अत्राऽप्यष्टविधो भेदश्चकारेणाऽनुषज्यते । देवा ह्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्याऽमृतत्वाभिमानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते, सेयमस्मिता मोहोऽष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविधः ।

"दशविधो महामोहः" इति । शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु राग

आसक्तिर्महामोहः, स च दशविधविषयत्वाद्दशविधः।

"तामिस्रः—" द्वेषः "अष्टादशधा", शब्दादयो दश विषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यन्त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनीयम्—किं तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः, ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाऽणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति शब्दादिभिर्दशभिः सहाऽणिमाद्यष्टकमष्टादशधेति, तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति।

"तथा भवत्यन्धतामिस्रः"। अभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः। तथेत्यनेनाऽष्टादशधेत्यनुषज्यते। देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः—'शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाऽणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मोपघानिषत'इति बिभ्यति। तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति।

सोऽयं पञ्चविधेविकल्पो विपर्ययोऽवान्तरभेदाद्द्वाषष्टिरिति॥

॥ ४८ ॥

तदेवं पञ्चविपर्ययभेदानुक्त्वाऽष्टाविंशतिभेदाम-

शक्तिमाह—

एकादशेन्द्रियवधाः
सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदश वधा बुद्धे-
र्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

"एकादश"—इति । (१)इन्द्रियवधस्य ग्रहो बुद्धिवधहेतुत्वेन, न त्वशक्तिभेदपूरणत्वेन । एकादशेन्द्रियवधाः—

बाधिर्यं कुष्ठिताऽन्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।
मूकता कौण्यपङ्गुत्वे क्लैब्योदावर्तमन्दताः ॥

यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः । एतावत्येव तु तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति । तथा चैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधिकरण्यम् ।

तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूपतोऽशक्तीराह—"सह बुद्धिवधैः" इति । कति बुद्धेः

(१) इन्द्रियवधस्तावन्नाऽशक्तिः, तस्येन्द्रियधर्मत्वेन बुद्धिधर्मत्वायोगादित्याशङ्क्योक्तम्—'इन्द्रियवधस्येति । तथा चेन्द्रियवधस्याऽशक्तिरूपत्वाभावेऽपि तज्जन्य एकादशविधो बुद्धिवध एवाऽशक्तिरुच्यते ग्रन्थकृतेति भावः ।

स्वरूपतो वधा इत्यत आह "सप्तदश वधा बुद्धेः"। कुतः ? "विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ।" तुष्टयो नवधेति तद्विपर्ययास्त(१)न्निरूपणान्नवधा भवन्ति, एवं

(१) तुष्टीनां भेदेऽपि कथं तद्व्यतिरेकरूपविपर्ययस्य भेद इत्यत आह । तन्निरूपणादिति । निरूपिकायास्तुष्टेर्भेदे तत्प्रतियोगिका अतुष्टयोऽपि नवेत्यर्थः । नाऽस्ति प्रधानमिति प्रतीतिरसुवर्णानाम्नी अतुष्टिः प्रथमा । एवं नाऽस्ति महत्तत्त्वमिति प्रतीतिरनिलानाम्नी द्वितीया । नाऽस्त्यहङ्कार इति प्रतीतिर्मनोज्ञानाम्नी तृतीया । नैव सन्ति तन्मात्राणि भूताकाशादीनि चेति प्रतीतिरदृष्टिनाम्नी चतुर्थी । धनार्जनप्रवृत्तिरपरानाम्नी पञ्चमी । रक्षणप्रवृत्तिः सुपरानाम्नी षष्ठी । तत्क्षयदोषमपश्यतः प्रतिपत्तिरसुनेत्रानाम्नी सप्तमी । भोगासक्तिर्वसुनाडिकानाम्नी अष्टमी । हिंसादिदोषमपश्यतो भोगे प्रवृत्तिरनुत्तमाम्भासिकानाम्नी नवमीति तुष्टेर्विपर्ययान्नवाऽतुष्टयो भवन्तीति भावः । एवं सिद्धिविपर्ययादसिद्धयोऽष्टौ भवन्ति । अध्ययनेन विना यत्किञ्चित्तत्त्वाविर्भावः अतारमिति प्रथमा । अन्यार्थशब्दश्रवणाज्जायमानं ज्ञानमशब्दः यथाशास्त्राध्ययनानुत्पन्नत्वादसुतारमिति द्वितीया । आगमाविरोध्यूहनं विना जायमानं ज्ञानमतारतारमिति तृतीया । असुहृद्वाद्युपदेशाज्जायमानं विपरीतज्ञानमरम्यकमिति चतुर्थी । दानादिनाऽपरितुष्टाद्गुरोरुत्पन्नं वासनानुच्छेदकमसदामुदितमिति पञ्चमी ।

सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणादष्टौ भवन्तीति ॥ ॥ ४९ ॥

तुष्टिर्नवधेत्युक्तम्, ताः परिगणयति—

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः
प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात्
पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥

"आध्यात्मिक्यः" इति । आध्यात्मिक्यः—'प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति' इति प्रतिपद्य, ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वमदुपदेशातुष्टो यो न प्रयतते, तस्याऽऽध्यात्मिक्यश्चतस्रस्तुष्टयो भवन्ति, प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृ-

---

आध्यात्मिकदुःखाभिभूतस्याऽपि संसारेऽनुद्वेगादजिज्ञासाऽप्रमोदमिति षष्ठी । आधिभौतिकदुःखाभिभूतस्याऽपि संसारेऽनुद्वेगादजिज्ञासाऽमुदितनाम्नी सप्तमी । आधिदैविकदुःखाभिभूतस्याऽपि संसारेऽनुद्वेगादजिज्ञासाऽमोदमाननाम्नी अष्टमीत्यष्टावसिद्धयः उक्तनवतुष्टिविपर्ययाश्च मिलित्वा सप्तदश, ते एकादशेन्द्रियवधाश्च मिलित्वाऽष्टाविंशतिभेदाऽशक्तिरिति भावः ।

स यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः । कास्ता इसत आह—"प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः", प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः ।

तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा—कस्यचिदुपदेशे,—

'विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदस्तञ्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं तद्ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवाऽऽस्व वत्स'—,

इति सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य या तुष्टिः प्रकृतौ, सा तुष्टिः प्रकृत्याख्या 'अम्भः' उच्यते ।

या तु,—प्राकृत्यपि विवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति, मा भूत्सर्वस्य सर्वदा, तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषाव, प्रव्रज्यायास्तु सा भवति, तस्मात् प्रव्रज्यामुपाददीथाः, कृतं ते ध्यानाभ्यासेनाऽऽयुष्मन्—'

इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या 'सलिलम्' उच्यते ।

या तु,—

'प्रव्रज्याऽपि न सद्यो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति, अलमुत्तप्ततया तव'—

इति उपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या 'ओघः' उच्यते ।

या तु,–न प्रकृतेर्न कालान्नाऽप्युपादानाद्विवेकख्यातिः, अपि तु भाग्यादेव। अत एव मदालसापत्यान्यतिबालानि मातुरुपदेशादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः, तस्माद्भाग्यमेव हेतुर्नाऽन्यत्'–

इति उपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या 'वृष्टिः' उच्यते।

बाह्या दर्शयति—"बाह्याः" तुष्टयः "विषयोपरमात् पञ्च"। याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः, आत्मज्ञानाभावे सत्यनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति। ताश्च वैराग्ये सति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चत्वाद्वैराग्याण्यपि पञ्च, तत्पञ्चत्वात् तुष्टयः पञ्चेति। उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यम्, विषयादुपरमो विषयोपरमः। विषयाः भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च।

तथा हि--अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मानः पञ्चोपरमा भवन्ति।

तथा हि--सेवादयो धनार्जनोपायाः, ते च सेवकादीन् दुःखाकुर्वन्ति,

"दृप्यद्दुरीश्वरद्वाःस्थदण्डचण्डार्धचन्द्रजाम्।

वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवास्वनुषज्जते ?" ।

एवमन्येऽप्यर्जनोपायाः दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा 'पारम्' उच्यते ।

तथाऽर्जितन्धनं राजैकागारिका(१)ग्निजलौघादिभ्यो विनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीया 'सुपारम्' उच्यते ।

तथा महताऽऽयासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्प्रक्षयम्भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया 'पारापारम्' उच्यते ।

एवं शब्दादिभोगाभ्यासात् प्रवर्धन्ते कामाः, ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखाकुर्वन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी 'अनुत्तमाम्भः' उच्यते ।

एवं नाऽनुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी 'उत्तमाम्भः' उच्यते ।

एवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिः, वाह्याभिश्च पञ्चभिः 'नव तुष्टयोऽभिमताः' ॥ ५० ॥

(१) एकागारिकाः—चौराः ।

गौणमुख्यभेदैः सिद्धीराह—

ऊहः शब्दोऽध्ययनं
दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ,
सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ ५१ ॥

"ऊहः" इति । विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात्तद्विघातास्त्रय इतीमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयः, तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयः, ता अपि हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः । तत्राऽऽद्याऽध्ययनलक्षणा सिद्धिर्हेतुरेव । मुख्यास्तु सिद्धयो हेतुमत्य एव । मध्यमास्तु हेतुहेतुमत्यः ।

विधिवत् गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमा सिद्धिस्तारमुच्यते ।

तत्कार्यम्—शब्दः; 'शब्दः' इति पदं शब्दजनितमर्थज्ञानमुपलक्षयति, कार्ये कारणोपचारात् । सा द्वितीया सिद्धिः 'सुतारम्'उच्यते । पाठार्थाभ्यां तदिदं द्विधा श्रवणम् ।

"ऊहः"—तर्कः—आगमाविरोधिन्यायेनाऽऽगमार्थपरीक्षणम् । परीक्षणञ्च संशयपूर्वपक्षनिराकरणेनोत्तर-

पक्षव्यवस्थापनम् । तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः । सा तृतीया सिद्धिः 'तारतारम्' उच्यते ।

"सुहृत्प्राप्तिः", न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं न श्रद्धत्ते, न यावद् गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह संवाद्यते । अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी 'रम्यकं' उच्यते ।

"दानं च" शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य, 'दैप् शोधने' (सि० कौ० ६ । ४ । ६८) इत्यस्माद्धातोर्दानपदव्युत्पत्तेः । यथाह भगवान् पतञ्जलिः—"विवेकख्यातिरविप्लवो हानोपायः" इति (योगसूत्रम् २ । २६) । 'अविप्लवः' शुद्धिः, सा च सवासनसंशयविपर्यासानां परिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थापनम् । सा च न विनाऽऽदरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकाद्भवतीति दानेन विवेकख्यात्या कार्येण सोऽपि सङ्गृहीतः । सेयम्पञ्चमी सिद्धिः 'सदामुदितम्' उच्यते ॥

तिस्रश्च मुख्याः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमाना इत्यष्टौ सिद्धयः ।

अन्ये व्याचक्षते—विनोपदेशादिना प्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्त्वस्य स्वयमूहनं यत् सा सिद्धि-

रूहः । यस्य साङ्ख्यशास्त्रपाठमन्यदीयमाकर्ण्य त-त्त्वज्ञानमुत्पद्यते सा सिद्धिः शब्दः, शब्दपाठादन-न्तरम्भावात् । यस्य शिष्याचार्यसम्बन्धेन साङ्ख्य-शास्त्रं ग्रन्थतोऽर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते साऽध्य-यनहेतुका सिद्धिरध्ययनम् । सुहृत्प्राप्तिरिति यस्या-धिगततत्त्वं सुहृदं प्राप्य ज्ञानमुत्पद्यते सा ज्ञान-लक्षणा सिद्धिस्तस्य सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सि-द्धिहेतुः, धनादिदानेनाऽऽराधितो ज्ञानी ज्ञानम्प्रयच्छ-ति । अस्य च युक्तायुक्तत्वे सूरिभिरेवात्रगन्त-व्ये इति कृतम्परदोषोद्भावनेन नः सिद्धान्तमात्रव्या-ख्यानप्रवृत्तानामिति ॥

सिद्धितुष्टिविपर्ययेणाऽशक्तिर्बुद्धिवधस्सप्तदशधा द्र-ष्टव्यः । अत्र प्रत्ययसर्गे सिद्धिरुपादेयेति प्रसिद्धमेव । तन्निवारणहेतवस्तु विपर्ययाशक्तितुष्टयो हेया इत्याह— "सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति । "पूर्वः" इति विप-र्ययाशक्तितुष्टीः परामृशति(१) । ताः सिद्धिकारिणी-

(१) 'सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशः–' इति कारिकांशस्य पूर्वः–त्रि-विध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेराकर्षकोऽङ्कुश इति विज्ञानभिक्षुव्याख्यानं त्वपव्याख्यानम् । ऊहादीनामपि सिद्धिमध्यपातित्वेन सिद्धिपूर्वत्वासम्भवात् । यत्तु तत्त्व-

नामङ्कुशः—निवारकत्वात्, अतः सिद्धिपरिपन्थित्वात् विपर्ययाशक्तितुष्टयो हेया इत्यर्थः ॥

॥ ५१ ॥

स्यादेतत्—पुरुषार्थप्रयुक्ता सृष्टिः, स च पुरुषार्थः प्रत्ययसर्गाद्वा तन्मात्रसर्गाद्वा सिध्यतीति कृतमुभयसर्गेणेत्यत आह—

न विना भावैर्लिङ्गं,
न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः।
लिङ्गाख्यो भावाख्य-
स्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥ ५२ ॥

"न विना" इति। "लिङ्गम्" इति तन्मात्र-

कौमुद्युक्तमर्थमाक्षिपता तेनोक्तं—'तुष्ट्यभावस्याऽशक्तितया बाधिर्यादिवत् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात्—' इत्यादि, तत्तत्त्वकौमुद्याशयानवबोधमात्रविजृम्भितमिति वक्तव्यमापतति। तुष्ट्यतुष्ट्योः पूर्वमुपदर्शितरीत्या स्वतन्त्रधर्मद्वयरूपतया तयोरभावप्रतियोगिरूपत्वाभावेन भिक्षूक्तदूषणानवकाशात्। तत्र तुष्टयस्तु मिश्रैरेव प्रपञ्चिताः। अतुष्टयोऽपि—'पञ्च विपर्ययभेदाः—' इति कारिकायां टिप्पण्यामस्माभिः प्रपञ्चिता इति तत एवाऽवगन्तव्याः।

सर्गमुपलक्षयति, "भावैः" इति च प्रत्ययसर्गम् ।

एतदुक्तम्भवति—तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वं स्वरूपञ्च न प्रत्ययसर्गाद्विना भवति । एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं पुरुषार्थसाधनत्वञ्च न तन्मात्रसर्गाद्विना इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः—भोगः पुरुषार्थो न भोग्यान् शब्दादीन् भोगायतनं शरीरद्वयञ्चाऽन्तरेण सम्भवतीत्युपपन्नस्तन्मात्रसर्गः ।

एवं स एव भोगो भोगसाधनानीन्द्रियाण्यन्तःकरणानि चाऽन्तरेण न सम्भवति । न च तानि धर्मादीन् भावान् विना सम्भवन्ति । न चाऽपवर्गहेतुर्विवेकख्यातिरुभयसर्गं विना, इत्युपपन्न उभयविधः सर्गः ॥

अनादित्वाच्च बीजाङ्कुरवन्नान्योन्याश्रयदोषमावहति । कल्पादावपि प्राचीनकल्पोत्पन्नभावलिङ्गसंस्कारवशाद्भावलिङ्गयोरुत्पत्तिर्नानुपपन्नेति सर्वमवदातम् ॥

॥ ५२ ॥

विभक्तः प्रत्ययसर्गः । भूतादिसर्गं विभजते—

अष्टविकल्पो दैव-
स्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुषकश्चैकविधः,
समासतो भौतिकः सर्गः ॥ ५३ ॥

"अष्टविकल्प" इति । ब्राह्मः, प्राजापत्यः, ऐन्द्रः, पैत्रः, गान्धर्वः, याक्षः, राक्षसः, पैशाचः इत्यष्टविधो "दैवः" सर्गः ।

"तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति," पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावराः इति ।

"मानुषकश्चैकविधः" इति ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया, संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्, इति । "समासतः"—सङ्क्षेपतः "भौतिकः सर्गः" । घटादयस्त्वशरीरत्वेऽपि स्थावरा एवेति ।

॥ ५३ ॥

भौतिकस्याऽस्य सर्गस्य चैतन्योत्कर्षनिकर्षतारतम्याभ्यामूर्ध्वाधोमध्यभावेन त्रैविध्यमाह—

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाल-
स्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥

"ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः" इति । द्युप्रभृतिसत्यान्तो लोकः सत्त्वबहुलः । "तमोविशालश्च मूलतः सर्गः", पश्वादिस्थावरान्तः, सोऽयं मोहमयत्वात्तमोबहुलः । भूर्लोकस्तु सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशो "मध्ये रजोविशालः", धर्माधर्मानुष्ठानपरत्वाद् दुःखबहुलत्वाच्च । तामिमां लोकसंस्थितिं सङ्क्षिपति "ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः," स्तम्बग्रहणेन वृक्षादयः सङ्गृहीताः ।

॥ ५४ ॥

तदेवं सर्गं दर्शयित्वा तस्याऽपवर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं दुःखहेतुतामाह—

तत्र जरामरणकृतं
दुःखम्प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्याऽविनिवृत्ते-
स्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥

"तत्र" इति । 'तत्र' शरीरादौ । यद्यपि विविधविचित्रानन्दभोगभागिनः प्राणभृद्भेदाः, तथाऽपि सर्वेषां जरामरणकृतं दुःखमविशिष्टम् । सर्वस्य खलु कृमेरपि मरणत्रासो—'मा न भूवम्' 'भूयासम्' इत्येवमात्मकोऽस्ति । दुःखं च भयहेतुरिति

दुःखं मरणम् ।

स्यादेतत्–दुःखादयः प्राकृता बुद्धिगुणाः, तत्कथमेते चेतनसम्बन्धिनो भवन्तीत्यत आह–"पुरुषः" इति । पुरि लिङ्गे शेते इति पुरुषः । लिङ्गं च तत्सम्बन्धीति चेतनोऽपि तत्सम्बन्धी भवतीत्यर्थः ।

कुतः पुनर्लिङ्गसम्बन्धि दुःखं पुरुषस्य चेतनस्येत्यत आह—"लिङ्गस्याऽविनिवृत्तेः"—पुरुषाद्भेदाग्रहाल्लिङ्गधर्मानात्मन्यध्यवस्यति पुरुषः ।

अथवा दुःखप्राप्तावधिराङ्ग कथ्यते, लिङ्गं यावन्न निवर्तते तावदिति ।

॥ ५८ ॥

उक्तस्य सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तीर्निराकरोति–

इत्येष प्रकृतिकृतो
महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं
स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥

"इत्येष" इति । आरभ्यते इति "आरम्भः' सर्गः महदादिभूतान्तः प्रकृत्यैव कृतो नेश्वरेण, न ब्रह्मोपादानः, नाप्यकारणः । अकारणत्वे ह्यत्यन्त

भावो(१)ऽत्यन्ताभावो वा स्यात् । न ब्रह्मोपादानः, चितिशक्तेरपरिणामात्, नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतः, निर्व्यापारस्याऽधिष्ठातृत्वासम्भवात् । न हि निर्व्यापारस्तक्षा वास्याद्यधितिष्ठति ।

ननु प्रकृतिकृतश्चेत्, तस्या नित्यायाः प्रवृत्तिशीलाया अनुपरमात् सदैव सर्गः स्यादिति न कश्चिन्मुच्येतेत्यत आह—"प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः" इति । यथौदनकाम ओदनाय पाके प्रवृत्तः ओदनसिद्धौ निवर्तते,—एवं प्रत्येकम्पुरुषान् मोचयितुम्प्रवृत्ता प्रकृतिर्यं पुरुषं मोचयति तम्प्रति पुनर्न प्रवर्तते, तदिदमाह—'स्वार्थ इव,' स्वार्थे यथा तथा परार्थे आरम्भ इत्यर्थः ।

॥ ५६ ॥

स्यादेतत्—'स्वार्थं परार्थं वा चेतनः प्रवर्तते । न च प्रकृतिरचेतनैवं भवितुमर्हति, तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः । न च क्षेत्रज्ञाश्चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुमर्हन्ति, तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात् । तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेरधिष्ठाता, स चेश्वरः' इत्यत आह—

(१) नित्यत्वं वाऽसत्त्वं वेत्यर्थः ।

वत्सविवृद्धिनिमित्तं
क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं
तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

"वत्सविवृद्धिनिमित्तम्" इति । दृष्टमचेतनमपि प्रयोजनम्प्रति प्रवर्तमानम्, यथा वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्तते । एवम्प्रकृतिरचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्तिष्यते ।

न च–'क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वान्न साध्येन व्यभिचारः'–इति(१) साम्प्रतम् । प्रेक्षावतः प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् । ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्तयतः । न ह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत् सृजतः किमप्यभिलषितम्भवति । नाऽपि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः, प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा का-

(१) साध्येन–पक्षेणेत्यर्थः । तत्राऽपि साध्यस्य सन्दिग्धत्वेन व्यभिचारो निश्चेतुमशक्य इति भावः । तथा सति हि पक्षे सर्वदैव साध्यस्य सन्दिग्धत्वेनाऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ।

रुण्यम् ? सर्गोत्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्या-भ्युपगमे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वं दूषणम्,—कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति ।

अपि च करुणया प्रेरित ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् सृजन्न विचित्रान् । 'कर्मवैचित्र्याद्वैचित्र्यम्' इति चेत् कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन, तदनधिष्ठानमात्रादेवाऽचेतनस्याऽपि कर्मणः प्रवृत्त्यनुपपत्ते-स्तत्(१)कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्ते-रपि सुकरत्वात् ।

प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो न वा कारुण्यम्प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गावतारः । पारार्थ्यमात्रन्तु प्रयोजकमुपपद्यते । तस्मात् सुष्ठूक्त-म्—"वत्सविवृद्धिनिमित्तम्" इति ।

॥ ५७ ॥

"स्वार्थ इव" इति दृष्टान्तितम्, (का ५६) । तद्विभजते—

(१) परमत इति शेषः । अयं भावः । कर्मप्रेरित ईश्वरः कार्यं करोतीत्युच्यते चेत्तत्कर्म कुतः प्रवर्तत इति वक्तव्यम् । स्वतः प्रवृत्तिश्च कर्मणामचेतनत्वादनुपपन्नेति भावः ।

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं
यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं
प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

"औत्सुक्य—"इति । औत्सुक्यमिच्छा, सा खल्विष्यमाणप्राप्तौ निवर्तते । इष्यमाणश्च स्वार्थः, इष्टलक्षणत्वात(१) फलस्य । दार्ष्टान्तिके योजयति—"पुरुषस्य विमोक्षार्थम्प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्" इति ।

॥ ५८ ॥

ननु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्तकः, निवृत्तिस्तु कुतस्त्या प्रकृतेः ? इत्यत आह—

रङ्गस्य दर्शयित्वा
निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं
प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥

"रङ्गस्य" इति, स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति । 'आत्मानम्' शब्दाद्यात्मना पुरुषाद्भेदेन

(१) इच्छाविषयत्वलक्षणत्वादित्यर्थः ।

च प्रकाश्येत्यर्थः ।

॥ ५९ ॥

स्यादेतत्—'प्रवर्तताम्प्रकृतिः पुरुषार्थम् । पुरुषादुपकृतात्प्रकृतिर्लप्स्यते कश्चिदुपकारम्, आज्ञासम्पादनाराधितादिवाज्ञापयितुर्भुजिष्या(१) । तथा च न परार्थोऽस्या आरम्भः'—इत्यत आह—

नानाविधैरुपायै-
रुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सत-
स्तस्यार्थमपार्थकश्चरति ॥ ६० ॥

"नाना—"इति । यथा गुणवानप्युपकार्यपि भृत्यो निर्गुणेऽत एवाऽनुपकारिणि स्वामिनि निष्फलाराधनः, एवमियम्प्रकृतिस्तपस्विनी गुणवत्युपकारिण्यनुपकारिणि पुरुषे व्यर्थपरिश्रमेति पुरुषार्थमेव यतते न स्वार्थमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥

स्यादेतत्—'नर्तकी नृत्यम्पारिषद्भ्यो दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनस्तद्द्रष्टृकौतूहलात् प्रवर्तते यथा, तथा प्रकृतिरपि पुरुषायाऽऽत्मानं दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनः प्रवर्त्स्यति'—इत्यत आह—

(१) भुजिष्या—दासीत्यर्थः ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं
न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टाऽस्मीति पुन-
र्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥

"प्रकृतेः" इति । सुकुमारतराऽतिपेशलता, परपुरुषदर्शनासहिष्णुतेति यावत् । असूर्यम्पश्या हि कुलवधूरतिमन्दाक्षमन्थरा प्रमादाद्विगलितशिरोऽञ्चला चेदालोक्यते परपुरुषेण, तदाऽसौ तथा प्रयतते, अप्रमत्ता यथैनां पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्ति, इति—एवम्प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्द्रक्ष्यत इत्यर्थः ।

॥ ६१ ॥

स्यादेतत्—"पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी, कथमस्य मोक्षः ? मुचेर्बन्धनविश्लेषार्थत्वात्, सवासनक्लेशकर्माशयानाञ्च बन्धनसमाख्यानां पुरुषेऽपरिणामिन्यसम्भवात् । अत एवाऽस्य न संसारः प्रेत्यभावापरनामाऽस्ति, निष्क्रियत्वात् । तस्मात् 'पुरुषविमोक्षार्थम्' इति रिक्तं वचः"—इतीमां शङ्कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्नपाकरोति ।

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा
न मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित्।
संसरति बध्यते
मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥ ६२॥

"तस्मात्" इति। अद्धा न कश्चित् पुरुषो बध्यते, न कश्चिन् संसरति, न कश्चिन्मुच्यते। प्रकृतिरेव तु नानाश्रया सती बध्यते संसरति मुच्यते चेति बन्धमोक्षसंसाराः पुरुषेषूपचर्यन्ते। यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्येते, तदाश्रयेण भृत्यानान्तद्भागित्वात्, तत्फलस्य च शोकलाभादेः स्वामिनि सम्भवात्। भोगापवर्गयोश्च प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात् पुरुषसम्बन्ध उपपादित इति सर्वम्पुष्कलम्।

॥ ६२॥

नन्ववगतम् 'प्रकृतिगता बन्धसंसारापवर्गाः पुरुषेषु उपचर्यन्ते' इति। किंसाधनाः(१) पुनरेते प्रकृतेरित्यत आह—

रूपैः सप्तभिरेव तु
बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः।

---

(१) किंसाधनाः—किंनिमित्तका इत्यर्थः।

सैव च पुरुषार्थम्प्रति
विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥

"रूपैः" इति। तत्त्वज्ञानवर्जं "बध्नाति-" धर्मादिभिः, "सप्तभी रूपैः"-भावैरिति। "पुरुषार्थम्प्रति" भोगापवर्गौ प्रति। "आत्मनाऽऽत्मानम्" एकरूपेण—तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या विमोचयति, पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अवगतमीदृशं तत्त्वम्, ततः किमित्यत आह—

एवं तत्त्वाभ्यासा-
न्नाऽस्मि न मे नाऽहमित्यपरिशेषम्।
अविपर्ययाद्विशुद्धं
केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

"एवम्" इति। तत्त्वेन विषयेण तत्त्वज्ञानमुपलक्षयति। उक्तप्रकारतत्त्वविषयज्ञानाभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात् सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारि ज्ञानमुत्पद्यते, यद्विषयश्चाऽभ्यासस्तद्विषयकमेव साक्षात्कारमुपजनयति, तत्त्वविषयश्चाऽभ्यास इति तत्त्वसाक्षात्कारं जनयति। अत उक्तम्—"विशुद्धम्" इति।

कुतो विशुद्धमित्यत आह—"अविपर्ययात्" इति। संशयविपर्ययौ हि ज्ञानस्याऽविशुद्धी, तद्-

हितं विशुद्धम्, तदिदमुक्तम्—"अविपर्ययात्" इति। नियतमनियततया गृह्णन् संशयोऽपि विपर्ययः, तेन 'अविपर्ययात्'इति संशयविपर्ययाभावो दर्शितः। तत्त्वविषयत्वाच्च संशयविपर्ययाभावः।

स्यादेतत्—'उत्पद्यतामीदृशाभ्यासात् तत्त्वज्ञानम्, तथाऽप्यनादिना मिथ्याज्ञानसंस्कारेण मिथ्याज्ञानं जनयितव्यम्। तथा च तन्निबन्धनस्य संसारस्याऽनुच्छेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं—"केवलम्"इति। विपर्ययेणाऽसम्भिन्नम्। यद्यप्यनादिर्विपर्ययवासना, तथाऽपि तत्त्वज्ञानवासनया तत्त्वविषयकसाक्षात्कारमादधत्याऽऽदिमत्याऽपि शक्या समुच्छेत्तुम्। तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः, यदाहुर्बाह्या अपि—

"निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः।
न बाधोऽयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः—"(१)इति॥

ज्ञानस्वरूपमुक्तम्—"नास्मि, न मे, नाऽहम्" इति। 'नास्मि' इत्यात्मनि क्रियामात्रं निषेधति।

(१) भावनाप्रकर्षाद्विशदाभं सर्वविषय ज्ञानमुत्पद्यते, तेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य संस्कार-बलादनुवर्तमानविपर्ययैर्न बाधः, कुतः? बुद्धेः—परमार्थभावनाजन्याया वस्तुपक्षपातित्वेन प्राबल्यात्। ननु लङ्घनाभ्यासवन्नैरात्म्यादिभावनाऽपि सातिशयमे-

यथाऽऽहुः 'कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचनाः' इति । तथा चाऽध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनानि चान्तराणि बाह्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धानि बोद्धव्यानि । यतश्चात्मनि व्यापारावेशो नास्त्यतो 'नाहम्' । अहमिति कर्तृपदम्, अहं जानामि, अहं जुहोमि, अहं ददे' इति सर्वत्र कर्तुः परामर्शात् । निष्क्रियत्वे च सर्वत्र कर्तृत्वाभावः । ततः सुष्ठूक्तम्—"नाहम्" इति । अत एव "न मे" । कर्ता हि स्वामितां लभेत, तस्मात् कुतः स्वाभाविकी स्वामितेत्यर्थः ।

अथ वा "नाऽस्मि" इति, "पुरुषोऽस्मि, न प्रसवधर्मा" । अप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तृत्वमाह—"नाहम्"-

---

व कार्यं जनयति, कथं सर्वविषयज्ञानलाभ इति शङ्कामपाकर्तुं—'अयत्नवत्त्वेऽपि' इत्युक्तम् । लङ्घनाभ्यासे हि यो युगमात्रदेशलङ्घने प्रयत्नस्ततोऽधिको द्वियुगदेशलङ्घनेऽपेक्ष्यते, नैरात्म्यादितत्त्वविषयप्रत्ययाभ्यासे तु यादृशः प्रथमप्रत्ययोत्पादे प्रयत्नस्तादृश एव द्वितीयादावपि, वैशद्याधिक्यं च दृश्यते, तच्च निरतिशयं भवितुमर्हति, यत्र हि योऽभ्यासः कार्योत्कर्षकरः प्राचः प्रयत्नादधिकप्रयत्नानपेक्षश्च, स तत्र निरतिशयकार्योत्कर्षं करोति, पुटपाकाभ्यास इव सुवर्णस्य रक्तसारतामिति । अयत्नवत्त्वेऽपि—अधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेऽपि । बुद्धेस्तत्पक्षपातित्वेनोदयान्निरतिशयोत्कर्षसिद्धिश्चेत्यर्थः ।

इति । अकर्तृत्वाच्च न स्वामित्येत्याह—"न मे" इति ॥

ननु 'एतावत्सु ज्ञातेष्वपि कश्चित् कदाचिदज्ञातो विषयोऽस्ति, तदज्ञानं जन्तून् बन्धयिष्यति' इत्यत आह—"अपरिशेषम्" इति । नास्ति किञ्चिदस्मिन् परिशिष्टं ज्ञातव्यं, यदज्ञानं जन्तून् बन्धयिष्यतीत्यर्थः ।

॥ ६४ ॥

किं पुनरीदृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण सिद्ध्यतीत्यत आह—

तेन निवृत्तप्रसवा-
मर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः
प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः ॥ ६५ ॥

"तेन" इति । भोगविवेकसाक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रसोतव्यौ । तौ च प्रसूताविति नास्याः प्रसोतव्यमवशिष्यत इति निवृत्तप्रसवा प्रकृतिः । विवेकज्ञानरूपो योऽर्थस्तस्य वशः—सामर्थ्यम्, तस्मात् । अतत्त्वज्ञानपूर्वकाणि खलु धर्माधर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि । वैराग्यमपि केवलतौष्टिकानामतत्त्वज्ञानपूर्वकमेव । तत्र तत्त्वज्ञानं विरोधित्वेनाऽतत्त्वज्ञानमुच्छिनत्ति । कारणनिवृत्त्या

च सप्तरूपाणि निवर्तन्त इति सप्तरूपविनिवृत्ता प्रकृतिः। "अवस्थितः" इति निष्क्रियः, "स्वच्छः" इति रजस्तमोवृत्तिकलुषया बुद्ध्याऽसम्भिन्नः। सात्त्विकया तु बुद्ध्या तदाऽप्यस्य मनाक् सम्भेदोऽस्त्येव, अन्यथैवम्भूतप्रकृतिदर्शनानुपपत्तेरिति ॥ ६५ ॥

— — —

स्यादेतत्—'निवृत्तप्रसवामिति न मृष्यामहे, संयोगकृतो हि सर्ग इत्युक्तम्, योग्यता च संयोगः, भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य चैतन्यम्, भोग्यत्वयोग्यता च प्रकृतेर्जडत्वम्। न चैतयोरस्ति निवृत्तिः। न च करणीयाभावान्निवृत्तिः, तज्जातीयस्याऽन्यस्य करणीयत्वात्, पुनः पुनः शब्दाद्युपभोगवत्'—इयत आह—

दृष्टा मयेत्युपेक्षक
एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या।
सति संयोगेऽपि तयोः
प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

"दृष्टा" इति। करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगम्प्रकृतिर्यया विवेकख्यातिर्न कृता, कृताविवेकख्यातिस्तु शब्दाद्युपभोगं न जनयति। अविवे-

कख्यातिनिबन्धनो हि तदुपभोगः निबन्धनाभावे न भवितुमर्हति, अङ्कुर इव बीजाभावे । प्राकृतान् हि सुखदुःखमोहात्मनः शब्दादींस्तदविवेकात् 'ममैते' इत्यभिमन्यमान आत्मा भुञ्जीत । एवं विवेकख्यातिमपि प्राकृतीमविवेकादेवाऽऽत्मा 'मदर्थेयम्' इति मन्यते । उत्पन्नविवेकख्यातिस्तु तदसंसर्गाच्छब्दादीन्नोपभोक्तुमर्हति, नापि विवेकख्यातिम्प्राकृतीं ततो विविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हति । पुरुषार्थौ च भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थौ सन्तौ न प्रकृतिं प्रयोजयतः । तदिदमुक्तम्—"प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य" इति । अत्र प्रयुज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनम्, तदपुरुषार्थे नास्तीत्यर्थः ॥६६॥

स्यादेतत्—"उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारान्मुक्तश्चेत्तदनन्तरमेव मुक्तस्य तस्य देहपातः स्यादिति कथमदेहः प्रकृतिम्पश्येत् । अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते, कर्मणामक्षीणत्वात् ? तेषां कुतः प्रक्षयः ? 'भोगात्' इति चेत्, हन्त भोः न तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनम्—इति 'व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानजन्मना तत्त्वज्ञानेनापवर्गः' इति रिक्तं वचः । 'भोगेन चापरिसङ्ख्येयः कर्माशयप्रचयो-

ऽनियतविपाककालः क्षेतव्यः, ततश्चापवर्गप्राप्तिः' इत्यपि मनोरथमात्रम्" इयत आह—

सम्यग्ज्ञानाधिगमात्
धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशात्
चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥ ६७ ॥

"सम्यक्" इति । तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्यायुर्भोगलक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते । तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः ? तदिदमुक्तम्—"धर्मादीनामकारणप्राप्तौ" इति, अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि च संस्कारवशात् तिष्ठति, यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशात् भ्रमत् तिष्ठति । कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धकर्मपरिपाकौ धर्माधर्मौ संस्कारौ, तौ च भोगेन क्षेतव्यौ । तथा चाऽनुश्रूयते—"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति

(छा ६।१४।२)। प्रक्षीयमाणाविद्यासंस्कारावशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्–तत्सामर्थ्यात् धृतशरीरस्तिष्ठति ।

॥ ६७ ॥

स्यादेतत्–"यदि संस्कारशेषादपि धृतशरीरस्तथाऽपि कदाऽस्य मोक्षो भविष्यति ?" इत्यत आह–

प्राप्ते शरीरभेदे
चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिक-
मुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

"प्राप्ते" । अनारब्धविपाकानां तावत् कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः । प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति, "प्राप्ते शरीरभेदे" इति–विनाशे । "चरितार्थत्वात्" इति–कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तम्पुरुषम्प्रति विनिवृत्तौ । "ऐकान्तिकम्"–अवश्यम्भावि "आत्यन्तिकम्"–अविनाशि–इत्युभयं "कैवल्यम्–"दुःखत्रयविगमम्प्राप्नोति पुरुषः ॥ ६८ ॥

प्रमाणेनोपपादितेऽप्यत्यन्तश्रद्धोत्पादनाय परमर्षिपूर्वकत्वमाह–

पुरुषार्थज्ञानमिदं
गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
स्थित्युत्पत्तिप्रलया-
श्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ६९ ॥

"पुरुष"इति । "गुह्यम्—" गुहानिवासि, स्थूलधियां दुर्बोधमिति यावत् । "परमर्षिणा—"कपिलेन । तामेव श्रद्धामागमिकत्वेन द्रढयति—"स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्" इति । 'यत्र' ज्ञाने—यदर्थम्,—यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति । "भूतानाम्"—प्राणिनां "स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः" आगमैः "चिन्त्यन्ते" ।

॥ ६९ ॥

स्यादेतत्—"यत् परमर्षिणा साक्षात्कथितं तच्छ्रद्दधीमहि, यत्पुनरीश्वरकृष्णेन कथितं, तत्र कुतः श्रद्धा ?"—इत्यत आह—

एतत् पवित्रमग्र्यं
मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय
तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥

"एतत्" इति। "एतत् पवित्रम्"-पावनम्-दुःखत्रयहेतोः पाप्मनः पुनातीति, "अग्र्यम्"—सर्वेभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यम्, "मुनिः"-कापिलः "आसुरयेऽनुकम्पया प्रददौ, आसुरिरपि पञ्चशिखाय, तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्।

॥ ७० ॥

शिष्यपरम्परयाऽऽगत-
मीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः।
सङ्क्षिप्तमार्यमतिना
सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥

"शिष्य" इति। आरात् याता तत्त्वेभ्य इत्यार्या, आर्या मतिर्यस्य सोऽयम्-"आर्यमतिः"इति।

॥ ७१ ॥

एतच्च शास्त्रम्, सकलशास्त्रार्थसूचकत्वात्, न तु प्रकरणमित्याह—

सप्तत्यां किल येऽर्था-
स्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिकाविरहिताः
परवादविवर्जिताश्चापि ॥ ७२ ॥

"समत्याम्" इति। तथा च राजवार्तिकम्—

"प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथाऽन्यता।

पारार्थ्यं च तथाऽनैक्यं वियोगो योग एव च॥

शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश।

विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः॥

करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा स्मृतम्।

इति षष्टिः पदार्थानामष्टभिः सह सिद्धिभिः" इति॥

सेयं षष्टिपदार्थी कथितेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणमपि तु शास्त्रमेवेदमिति सिद्धम्। एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यञ्च प्रधानमधिकृत्योक्तम्। अन्यत्वमकर्तृत्वं बहुत्वञ्चेति पुरुषमधिकृत्य। अस्तित्वं वियोगो योगश्चेत्युभयमधिकृत्य। वृत्तिः स्थितिरिति स्थूलसूक्ष्ममधिकृत्य।

॥ ७२ ॥

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां सदा।

श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी॥

इति षड्दर्शनटीकाकृच्छ्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी समाप्ता॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

॥ श्रीः ॥

साङ्ख्यकारिकायाः

शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८३	४	सिद्धम् ॥ ४ ॥	सिद्धम् ॥ १४ ॥
१०५	२	स्तन्मात्र	स्तन्मात्रा
१०७	१	बुद्धीद्रियाणि	बुद्धीन्द्रियाणि
११३	१२	हेतुका	हेतुकां
१३७	३	बुद्धिधै	बुद्धिवधै
१६६	२०	तेन च ब	तेन ब

॥ श्रीः ॥

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याः

शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
५	११	तदुच्च्छेदकस्य	तदुच्छेदकस्य
१०	८	ज्योतिष्टा	ज्योतिष्टो
१४	९	सङ्क्ष-	सङ्क्षे-
१५	४	प्रमाणस्ती	प्रमाणमस्ती
५२	३	कारण	कारणं
"	१५	ससमरतु	ससमस्तु
६१	५	नाऽत्त्वम्	नाऽसत्त्वम्
६२	४	दति	दिति
६९	७	तद्रपस्या	तद्रूपस्या
७५	१८	तावे क्ष	तावेक्ष
८१	१	यात्,	यावत्,
८४	७	॥ १३ ॥	॥ १४ ॥

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	१०	द्व्यणुकदि	द्व्यणुकादि
९३	४	वेदनीय	वेदनीये
१०३	१५	ऐश्वयर्म	ऐश्वर्यम
१०७	१२	वागादा	वागादी
११०	१३	तस्या वृत्ति वृत्तिर्व्या	तस्या वृत्तिर्व्या
"	"	र्वचनम्	वचनम्
"	"	ज्ञानोन्द्र	ज्ञानेन्द्रि
१११	१२	करणाना	करणानां
११९	४	शब्दतन्माच	शब्दतन्मात्र
"	९	सम्प्रतं	साम्प्रतं
१२६	११	षाट्कौशिकं शरीरं	षाट्कौशिकं शरीरं भोगायतनं विना सूक्ष्मं शरीरं
१३०	७	प्राचैतस	प्राचेतस
१३१	१	चाऽपर्वर्गः	चाऽपवर्गः
"	१३	बु द्वीः	बुद्धीः
१३६	१७	पञ्चविधे	पञ्चविध
१४७	११	चाऽपर्ग	चाऽपवर्ग

॥ श्री ॥

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी-

टिप्पणी-

शुद्धिपत्रम् ।

—०:○:०—

पृ.	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१२	स्वश्यंभावो अर्थात्	स्वश्यम्भाव:, अर्थात्
"	१३	अत्यंतो निवृत्तस्य	अत्यन्ततो निवृत्तस्य
८	२१	ज्यातिष्टोमादेः	ज्योतिष्टोमादेः
९	१९	एवं क्षायष्णु	एवं क्षयिष्णु
"	२१	फलजकत्वेन	फलजनकत्वेन
२३	१९	मीमासायां	मीमांसायां
२७	१९	न चैदनुमान	न चैतदनुमान
२९	१५	दृष्टैराप	दृष्टैरपि
३७	१४	समथनीयं	समर्थनीयं
५५	९	सिध्द्यत्	सिध्द्येत्

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९	१२	पूवक्षणा	पूर्वक्षणा
७३	१४	घटपटादयवो ज्ञा	घटपटादयो ज्ञा
७४	१९	रूपेण भ्यपरि	रूपेण परि
”	२०	वियुज्यात	वियुज्यत
८५	१९	नतु तूतनं	न तु नूतनं
८८	१८	तेषु प्रत्य	तेषु प्रत्ये
”	२०	पृथक्पृथवप्र	पृथक्पृथक्प्र
९२	१५	दाष्टान्तिकेऽसं	दार्ष्टान्तिकेऽसं

अत्र शुद्धिपत्रे दुर्बोधान्येवाऽशुद्धानि लिखितानि। येषां पुनः पदच्छेदाद्यभावप्रयुक्तानामवबोधः सुकरस्तानि नेति विभावनीयम्।